

دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی

زنجیره‌ی روشنیبری

*

خاوه‌نی نیمتیان: شهوکه‌ت شیخ یه‌زدین

سه‌رنووسه‌ر: به‌دران شه‌همه‌د هه‌بیب

ناوونیشان: دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ئاراس، گه‌ره‌کی خانزاد، هه‌ولتیر

کورد و مه‌سه‌له‌ی کورد

دوکتۆر شاکر خەسبای

کورد و مەسەلە ی کورد

ئەمجەد شاکەلی کردووێه بە کوردی

ناوی کتیب: کورد و مەسەلە ی کورد

نووسینی: دوکتۆر شاکر خەسبای

وەرگیترانی: ئەمجەد شاکەلی

بلاوگراوە ی ئاراس- ژمارە: ٣٤٣

دەرھینانی هونەری ناوێه و بەرگ: ئاراس ئەکرەم

پیت لیدان: کارزان ئاورەحمان

هەلەگری: هەندرین شێرزاد

سەرپەرشتیی کاری چاپخانە: ئاورەحمانی حاجی مەحموود

چاپی دووہم - هەولێر- ٢٠٠٥

لە کتیبخانە ی بەرپۆه بەرایە تیی گشتیی رۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە

(٤٠٦) ی سالی ٢٠٠٤ ی دراوہ تی.

پیشگه شه

به برا كورده كانم كه ميژويه كي دريژ و پر هاوكارييه بو
وهديهتاني ژيانتيكي باشر، ئيمه و ئهوان بران و ئيستاش
ههول و كوششي ئهوان و ئيمه بهكي گرتوتهوه بوئهوهي
پيكهوه له ژير سايهي كومارتيكي ديموكراتيي نازاددا كه
دادگهري بوئههـمـوان وهدي ديني، بژين. بهوان برا
خوشهويستانه ئهـمـكتيـبهـپيشكهـش دهـكهـم، ئوميددهوارم بيته
خشتيكي پتهو له بيناي بهكيهتي عارهبي - كورديي
سهريه رزدا.

به غدا - كانووني دووهمي ١٩٥٩

شاکر خهسباک

پاراستنی بە دلگەرمی و سووربوون و ورباییهوه بکیشی. بەلام گرتنه بەری رینگە ی رزگاری عارەب دەبی کاریکی وا نه کاته سەر عێراق ئەوێ لەبیر بیاتەوه که ئەو (عێراق) نهک هەر ته نێ دەولە تیکی عارەبی نییه، بەلکه دەولە تیکی عارەبی- کوردییە و مادامەکی هاوبەشی عارەب و کورد لەم نیشتمانەدا دادگەرانه یه، دەبی هیندە ی خۆی (عێراق و عارەب) سوور بی لەسەر نه تهوه ی کورد. دانپیدانانی ئیمه لەم نیشتمانەدا هاوبەشین و ئیمه له پله ی یه که مدا عێراقین و له پله ی دووهمدا عارەب و کورد. کۆکردنهوه ی عارەب و کوردیش له نیو یهک دەولە تدا هیچ داهینان و بەدهوکارییەک نییه. له نیو دەولە تانی رۆژئاوا دا نمونە ی زۆر هەن که دەولە تگە لیکن له پتر له یهک نه تهوه پیک هاتوون و بەرژەوه نده هاوبەشە کانیان له یهک دەولە تی یه کگرتو دا کۆی کردوون تهوه و پێوه ن دیشیان لەسەر بناخە ی پیکه لی و دەسته بهر کردنی تهواوی هه ره که یان و ریزگرتنی یه کدی دامه زراوه. له م نامیلکه یه شدا هه ول دەدهین تیشکی میژوو بخه یه سەر مه سه له ی کورد بۆ ئەوه ی رپی ئەم یه کیه تییه ی ئەمرۆمان رۆشن بکه یه وه. بیگومان نوێ سهرده می عێراق خالی و به دوور ده بی له و سته م و هه له گه له ی که له کۆنه سهرده می بنده ستی و بهرژه وه ندی کۆلۆنیالیزم و خۆپه رستیدا هه بوون و لا په ره یه کی نوێ له میژوو ی یه کیه تی عارەب و کورد ده ست پێ ده کات و په رده ی له بی رچوونه وه ش به سه ر را بر دووی دزیویدا داده دا ته وه.

شاكر خه سباک

پیشه کی

له م رۆژگارەدا- که عێراق به سه رده میکی نوێیدا تیده په ی- زۆر باسی برایه تی عارەب و کورد ده کړیت و عارەبه کانی باشوور و کورده کانی باکور ده ستیان به وه کردووه به راشکاوی ئاره زووی خۆیان بۆ به رده و امبوون له یه کیه تییه که یاندا که له بارودۆ خیکی خراپدا چی بووه ده برین.

ئەم یه کیه تی عارەب- کورده که له قوولایی دلێ خه لکه وه پشتگیری لی ده کړی مه سه له یه که دل فینک ده کاته وه. جیگه ی داخیشه کتیبخانه ی عارەبی توانستی پیشکه شکردنی زانیاری روون و تهواوی له باره ی کورده وه به برا عارەبه کانیان نییه له کاتیکدا که هه زاران ساله له م نیشتمانەدا و له م دەولە ته ی شدا که پیتش چل سالان دامه زراوه هاوبه شن. مه سه له ی کوردیش تا راده یه ک له لای زۆریه ی ئیمه ی عارەب مه سه له یه کی نه ناسراوه. بۆ ئەوه ی ماف و ئەرکی گشت نه ته وه یه ک له م ولاته دا دیاری بکړین ده بی به روونی- له کاتیکدا که عێراقیش ئیستا له سه رده می سازکردن و نوێ کردنه وه دایه- ئەو بنچینه زانستیانه ی که گه ره که یه کیه تی عارەبی کوردیی له سه ر دامه زری دیاری و ده ستنیشان بکه ین و ئەو کاره ش هه رگیز نا کړیت تا له راستیی مه سه له ی کورد و راستیی پێوه ندیی کورد به و ناوچه یه ی که تیییدا ده ژین تینه گه ین.

عارەب ئیستا که به قووناخیکی کاریگه ری میژوو ی نوێیاندا تیده په ی و نه تهوه ی عارەبی ئازادیش ئەو رۆ بووه ته راستییه کی له بهرچاو و خۆسه پیتنه ر به سه ر کۆلۆنیالیزمی رۆژئاوا دا. له بهر ئەوه ی عێراقیش ده ولە تیکه زۆریه ی دانیشتوانی عارەبن که و ابو ده بی ئەویش هاوشانی ده ولە ته عارەبییه ئازاده کانی دی بروات و نه خشه ی رینگه ی ئازادی و بزاقی عارەبی و

کیرتییه کان به زۆری به سه ر ولاتی ئیران و میدیا و ئەو ناوچانەی ئیستا کوردی لێ دەژین به شرابوونەوه و ههروهها لهو باوه په شدا یه که وشه ی کیرتی Kyrtil یه که م جار گۆراوه و بووه به کورتو Qurtu و دواییش بووه به وشه ی کورت Kurt^(۲).

درايشه ر که له رووی فيلۆلۆجی (زمانه وانی) یه وه له باره ی بنجی وشه که وه تۆزینه وه ی کردوه هه رچه نده له به ستنه وه ی کورده وه به کیرتییه کان له گه ل نۆلده دایه به لام ئەو وشه ی کورد ده گپرتته وه بۆ بنجیکی فارسی. درايشه ر لهو باوه په دایه ئەو فارسانه ی نپوی کیرتییه کانیا ن بیستوه یا به راستی دانوستاندنیا ن له گه لیا ندا هه بووه ره نگه ناویکیان له کورد نابێ له رووی ده رپرن و شیوه ی گوته وه له ناوه په سه نبیه که ی خۆیا نه وه نیزیکی بیت و له گه ل سروشتی تازایانه یاندا گونجا و بیت.

وشه ی کورد Kurd یا گورد Gurd ی ئیرانی که ره نگه بنجیا ن له وشه ی گاردو Gardu یا کاردو Qardu ی بابیلیدا هه بیت واته ی «تازا» «بویر»، «جنگ گیتی» ده گه یه نی. له وانه یه وشه فارسیه که دواتر له نووسه رانی عاره به وه گه ییشتبیتته نووسه رانی ئەوروپایی^(۳).

بۆ لیکۆله ره وه وا دیتته پیش چاو که دیمانه ی یه که م له راستیه وه نیزیکتتر بیت. له وانه یه وشه ی کورد له ده رپرنی ئاشووریا نه ی وشه ی گوتو Gurtu واته وشه ی کورتو Gurtu وه وه هاتی، چونکه ئاشووریه کان لهو گه له فره کۆنانه ن که وه ک سۆمه ریه کانی پیشوویان ئەوانیش تووشی هپرش و په لاماردانی گۆتی Guti یه کان بوون، ره نگه ئەوان ئەو ناوه یان گواستبیتته وه بۆ فارسه کان. له راستیشدا ره نگه گوردی Gurdu و کیرتی Kirtii یه کان هه رچه نده له خیلێ جیاواز پیکهاتوون سه ر به یه ک گه ل بن، چونکه ناوچه کانیا ن که سۆمه ریه کان و ئاشووریه کان و فارسه کان باسیان لێ کردوه هه ر ئەو ناوچانه ی ئیستای کوردستان که کوردستانی باکور و کوردستانی باشووریش ده گرتته وه.

یه که م شیوه ی وشه ی کورد که وه ک ده رپرنی ئیستا بیت و بۆ هه مان گه ل

کورد و کوردستان

بهنه چه ی کورد

هه رچه نده زۆریه ی لیکۆله ره وه کان له سه ر ئەوه یه ک ده گرنه وه که کورد سه ر به کۆمه لێ ئارییه Indo European و نووسه رانی ش له باره ی ریشه ی وشه ی کورده وه جیاواز به لام تا ئیستا ش له مه ر ماکی کورده وه ده مه ته قه هه ر هه یه. له باره ی وشه ی کورده وه دوو دیمانه ی جیگرتوو هه ن، یه که میان وشه که ده گپرتته وه بۆ گوتو Gutu و دووه میشیان ده یگپرتته وه بۆ کیرتی Kyrtil یا سیرتی Cyrtii.

دیمانه ی یه که م کورد به گه لێ گوتو Gutu وه گری ددها و گه لێ گوتو ویش خه لکانیک بوونه له شانشین گوتیام Gutium دا که که وتوو ته لای چه پی رووباری دیجله وه له نیوان رووباری زتی بچووک و رووباری سیرواندا، ژیاون. دوکتۆر سافراستیان و نووسه رانی دیکه ش لهو پروایه دان که ئەو وشه یه گۆرانی به سه ردا هاتوو تا گه ییشتوو ته ئەو شیوه یه ی ئیستای ئەویش به له نیوچوونی پیتی R دوای پیتی یوو U واته Gurti بووه به Guti. ئەو جۆره سووانی پیتته رتسا یه کی زمانه وانیه به شیوه یه کی گشتی به سه ر زۆریه ی زمانانی هیندی- ئارییه کاندان و به تایبه ت زمانه رۆژهه لاتیه کانیا ن وه ک کوردی و ئەرمه نی و سانسکریتی و یۆنانی ده گرتته وه^(۱).

دیمانه ی دی کورد به کیرتی Kyrtil یه کانه وه گری ددها که خه لکیک بوونه له رۆژئاوای زه ریاچه ی واندا ژیاون. نۆلده که لهو باوه په دایه

بگونجییت، وشه‌ی کاردۆخی Kardouchi یه که زینیفۆن له بیره‌وه‌رییه‌کانیدا ده‌باره‌ی شه‌گه‌رانی ده‌ه‌زار که‌سه‌که‌ی سالی ۰۱-۴ پ. ز ناوی بردوووه (۴).

واش پێده‌چێ بنه‌مای ئه‌و وشه‌یه‌ی که زینیفۆن به‌کاری بردوووه وشه‌ی گورتوو Gurtu بیت که نیشانه‌ی کۆ Kh Gurt- Kh ی ئه‌رمه‌نی خراوه‌ته‌سه‌ر، په‌نگه‌ ئه‌م وشه‌یه‌ش له ئه‌رمه‌نییه‌کانه‌وه‌ گه‌بیشته‌بیتته‌ یۆنانییه‌کان. پاشان ئه‌و وشه‌یه‌ به‌هۆی نووسه‌رانی کۆنی یۆنانییه‌وه‌ گۆراوه‌ و شپوه‌ی جیاوازی وه‌رگرتوووه‌ وه‌ک وشه‌ی کوردونی Cordueni و گوردین Gor-dyene و کاردونی Cardeni و کوردونس Korduence و کوردینس Kordyens و گوردیای Cordyoei و کاردای Qardaiwe و هتد (۵).

به‌لام بنه‌چه‌ی کاردۆخییه‌کان که زینیفۆن نیویان ده‌بات هه‌رچی بووبیت گورد و Gurdu بووبن یا کیرتی Kyrtii یا هه‌ر شتیکی دیکه‌، بێگومان ئه‌وانه‌ به‌گوێه‌ی زۆریه‌ی به‌لگه‌کان باپیرانی ئه‌م کوردی ئه‌و پۆرن. وشه‌ی کورد له‌ نووسینه‌ فارسییه‌کاندا بۆ یه‌که‌م جار له‌ کتیبی‌کدا به‌زمانی په‌هله‌وی ده‌رکه‌وت. ئه‌رته‌خشیری پایه‌کان دامه‌زرتنه‌ری ده‌وله‌تی ساسانی سالی ۲۲۶ ی. ز له‌ نیو نه‌یارانییدا نیوی مانگی Magi پاشای کوردان Kurdan ی بردوووه (۶).

له‌وانه‌یه‌ نووسه‌رانی عاره‌بی وه‌ک مه‌سه‌وودی و ته‌به‌ری وشه‌که‌بان له‌ فارسییه‌وه‌ هینابیتته‌ نیو زمانی عاره‌بییه‌وه‌. به‌لام ماکی په‌گه‌زی کورد باه‌تیکه‌ له‌ رووی لیکۆلینه‌وه‌ی زانسته‌بییه‌وه‌ مافی خۆی پێ نه‌دراوه‌. شه‌ره‌فنامه‌ که‌ یه‌که‌م سه‌رچاوه‌یه‌ له‌ باره‌ی کوردیه‌وه‌ ده‌دوێ باسی ئه‌وه‌ ده‌کات که‌ هه‌ندیک که‌س له‌وا وه‌ر ده‌ان کورد نه‌وه‌ی ئه‌و لاوانه‌ن که‌ له‌ ده‌ستی زوهاک رزگار بوون و نه‌کوژراون. زوهاک که‌ له‌سه‌رده‌می‌کدا شای ئیران بووه‌ هه‌موو رۆژتیک فه‌رمانی داوه‌ میتشکی دوو لاوی بۆ ئاماده‌ بکری بۆ ئه‌وه‌ی تیماری کۆنه‌ نه‌خۆشییه‌کی خۆی پێ بکات. به‌لام ئه‌و که‌سه‌ی به‌رپرسانی به‌جیه‌تانی ئه‌و فه‌رمانه‌ بووه‌ یه‌کی کوشتوووه‌ و

ئه‌وی دیکه‌ی به‌دزییه‌وه‌ ناردوووه‌ته‌ چیا. ئیدی ژماره‌یه‌کی زۆر له‌وا لوانه‌، له‌وه‌ که‌ژانه‌ کۆده‌بنه‌وه‌ و گه‌لیکی هه‌مه‌ جوړه‌ ترووم پیک دینن که‌ نیوی کوردی لی ده‌نری (۷).

ئه‌فسانه‌یه‌کی ئیرانی هه‌یه‌ ده‌لی کورد نه‌وه‌ی ده‌سته‌ که‌نیزه‌کێکن سوله‌یمانی که‌کیم له‌ ئه‌روپا کریسونی و له‌ رێگه‌دا له‌ چیاکان دێو و جنۆکه‌ رێگه‌یان پێ ده‌گرن و ده‌یانکه‌ن به‌ ژنی خۆیان و ئیدی ئه‌و گه‌لی کورده‌ نه‌وه‌ی ئه‌وانن (۸).

هه‌ندیک میتروونوسی عاره‌ب وه‌ک مه‌سه‌وودی و هه‌ندیک کوردیش له‌و پروایه‌دان کورد له‌ بنه‌چه‌دا عاره‌بن و ده‌یانگێرنه‌وه‌ بۆ ره‌بیعه‌ی کوری نه‌زاری کوری مه‌عاد یا بۆ موزهر (مضر) کوری نه‌زار که‌ خیتیکه‌ نیشته‌جیی ناوچه‌ی ره‌بیعه‌ی ده‌قهری مووسله‌ یا ناوچه‌ی موزهر (مضر)ی ده‌قهری ره‌قه‌یه‌. ئه‌مانه‌ ده‌لین کورده‌کان به‌هۆی ناکوکیه‌ک که‌ له‌ نیویاناندا رووی داوه‌ له‌ خیتله‌که‌یان جوێ ده‌بنه‌وه‌ و به‌ره‌و چیاکان کۆچ ده‌کن و له‌وێ له‌گه‌ل په‌گه‌زی دیکه‌دا تیکه‌ل ده‌بن و به‌و جوړه‌ زمانی خۆیان له‌بیر ده‌کن (۹).

به‌لام دیانه‌ جیدییه‌کان له‌ باره‌ی ریشه‌ی کورده‌وه‌ پشت به‌سی بنچینه‌ ده‌سه‌تن:

۱- نه‌ریت و تایه‌مه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی گه‌لی کورد.

۲- به‌لگه‌ زمانه‌وانییه‌کان (فیلۆلۆجییه‌کان).

۳- تایه‌مه‌ندییه‌کانی زمانی کوردی و به‌لگه‌ میترووییه‌کان.

یه‌که‌م- هه‌رچی نه‌ریت و تایه‌مه‌ندییه‌کانی گه‌لی کورده‌ ئه‌وه‌ بنه‌ره‌تی دیانه‌که‌ی ماره‌. مار له‌و پروایه‌دا یه‌ کورد دانیشتوانی بنچینه‌یی چیاکانی ئاسیای بچووکن و له‌ هه‌یج شویتنیکی دیکه‌وه‌ نه‌هاتوون، چونکه‌ نه‌ریته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کورد وه‌ک نه‌ریتی ئامۆزا خواستن و نه‌ریتی گۆرانی چرین. که‌ ده‌نگ له‌ گه‌رووه‌وه‌، ده‌رچی وه‌ک نه‌ریتی په‌گه‌زه‌کانی پێش خۆیان.

هەرچه‌نده مار دان به‌وه‌دا ده‌نیت که ئەم زمانه کوردییە ئیستا زمانیکی ئارییە، بە‌لام ئەم دیاردەیه دە‌گی‌رتە‌وه بو کارتی‌کردنی تروومی هیندی- ئاری لە‌سه‌ر کورد. مار دە‌لتی تە‌نی لە‌بەر ویک‌چوونی زمانی کوردی و زمانه ئارییە‌کانی دیکه، کورد به‌ئاری دابنری، کاریکی ناراسته، چونکه زمانی کوردی له‌ بنه‌ره‌تدا زمانی خه‌لکه ره‌سه‌نه‌کانه و گه‌له‌ک تایبه‌مه‌ندی بنه‌ره‌تیشی هه‌یه. هه‌روه‌ها مار هه‌موو پێ‌وه‌ندییه‌کی نیوان کورد و گۆتییه‌کان یا کیرتییه‌کان ده‌داته دواوه چونکه به‌بۆ‌چوونی ئەو ئەم پێ‌وه‌ندییه به‌لگه‌ی می‌ژوویی نییه (١٠).

دووه‌م- ئەو دیمانه‌یه‌ی که پشت به‌لگه‌ی فیلۆ‌لۆ‌جیه‌وه ده‌به‌ستێ نۆ‌ل‌که و هارتمان پشت‌گیری لێ ده‌کەن. ئەم دیمانه‌یه کورد به‌کیرتییه‌کانه‌وه ده‌به‌ستێ و هه‌ول ده‌دا ئەوه به‌سه‌لمی‌نی که وشه‌ی کیرتی Kyrtii گۆ‌رانی به‌سه‌ردا هاتوووه و بووه به‌وشه‌ی کاردا Qarda و پاشان بووه به‌وشه‌ی کاردۆ‌خی Kardouchi که زینیفۆنی سه‌ر‌کرده‌ی یۆ‌نانی بو‌یه‌که‌م جار ناوی بردوووه (١١) ئە‌وجا له‌به‌ره‌وه‌ی ته‌واوی بی‌رو‌راکان له‌سه‌ر ئەوه پێ‌ک دێ‌ن که کاردۆ‌خییه‌کان کوردانی ئیستان و له‌به‌ره‌وه‌ی زۆر پێ‌ده‌چن کاردۆ‌خییه‌کان سه‌ر به‌تروومی‌کی هیندی- ئاری بووین، ئیدی گومان له‌وه‌دا نییه که کوردانی ئە‌ورۆ‌هه‌ر له‌و تروومه‌ن. له‌ راستیدا ئەم دیمانه‌یه به‌ته‌نی پشت به‌به‌لگه‌ی زمانه‌وانی نابه‌ستێ به‌لکه پشت به‌وی‌ک‌چوونی نا‌چه‌ی روونیشتن و نه‌ریتی نیوان کیرتی و کاردۆ‌خی ده‌به‌ستێ. نووسه‌رانی کۆن باسی ئە‌وه‌یان کردوووه که کیرتی له‌ نیتزکی چیاکانی زا‌گرو‌سدا له‌ ئیران له‌و نا‌چه‌یه‌ی کاتی خۆی نیوی میدیا و له‌ دوا‌ییدا نیوی ولاتی فارسی لێ‌ نراوه، ژیاون.

سترابو و بولییس و لیخی وا باسی کیرتییه‌کانیان کردوووه که کاریان دزی و تالان‌کردن بووه و له‌ به‌رده‌هاو پێ‌ژندا به‌ به‌رده‌قانی گه‌له‌ک لێ‌زان بوونه و زۆ‌ریش نازا بوونه. ئەم جۆ‌ره باس‌کرده‌ رێ‌ک وه‌ک باس‌کردنی زینیفۆنه له‌ باره‌ی کاردۆ‌خییه‌کانه‌وه. نا‌چه‌گه‌لێ‌ک که هه‌ردوو ئەو گه‌لانه‌ی تیدا

ژیاون ویک ده‌چن. وا ده‌رده‌که‌وی ئەم دیمانه‌یه پشت به‌ به‌لگه‌گه‌لی به‌هێ‌ز به‌هستی.

به‌لام گرن‌گترین خالی لا‌وازی له‌م دیمانه‌یه‌دا- وه‌ک مینۆ‌رسکی ده‌لتی- روون نه‌کردنه‌وه‌ی ئە‌وه‌یه که چۆ‌ن کیرتی (یا کورد) ه‌کان توانیویانه له‌ نا‌چه‌کانی رۆ‌ژئا‌وا‌ی چیاکانی تورووس و ئە‌نتی تورووسدا بلا‌و بینه‌وه و بگه‌نه سه‌ر سنوره‌کانی سووریا (١٢). به‌لام وه‌رام‌دانه‌وه‌ی ئەم به‌ره‌له‌ستییه و بۆ‌چوونه ئاسانه، چونکه کیرتییه‌کان خه‌ل‌کیکی شوان‌کاره‌ بوونه و شی‌وه‌ی ژیا‌نیان پالێ پێ‌وه نا‌ون که وه‌دووی له‌وه‌ردا به‌نا‌چه‌گه‌لێ‌کی به‌ریندا بلا‌و بینه‌وه.

سێ‌یه‌م- دیمانه‌ی سێ‌یه‌م مینۆ‌رسکی پشت‌گیری لێ ده‌کات. ئەم دیمانه‌یه‌ش پشت به‌زانباریی زمانه‌وانی و می‌ژوویی ده‌به‌ستێ. مینۆ‌رسکی له‌و با‌وه‌ره‌دایه کورد له‌ ره‌سه‌نیکی ئارییه‌وه دا‌که‌وتوو‌نه‌ته‌وه به‌لام تیکه‌ل به‌ره‌گه‌زی دیکه بوونه. ئەم دیمانه‌یه له‌ راستیدا له‌ زۆر رو‌وه‌وه له‌گه‌ل دیمانه‌که‌ی نۆ‌ل‌که‌دا ویک ده‌چن و دیمانه‌که هه‌م بنا‌خه‌ی می‌ژوویی و هه‌میش بنا‌خه‌ی زمانه‌وانیی هه‌یه. دیمانه‌که له‌ رێ‌گه‌ی لیکۆ‌لێ‌نه‌وه‌ی زمانه‌وانیییه‌وه ده‌گاته ئە‌و ئە‌نجامه‌ی که زمانی کوردی ده‌گه‌رپێ‌ته‌وه بو‌کۆمه‌له‌ زمانانی ئیرانی و مادام زمانیش به‌لگه‌یه‌کی گرن‌گه له‌ باره‌ی تروومی ئە‌وانه‌ی که پیتی ده‌په‌یفن ئیدی بی‌گومان کورد له‌ ره‌سه‌ندا ئارییه، هه‌روه‌ها به‌هۆی لیکۆ‌لێ‌نه‌وه‌ی می‌ژوویییه‌وه ده‌گاته ئە‌نجام‌گیری دۆ‌زینه‌وه‌ی ئە‌و رێ‌گه‌یه‌ی که شه‌پۆ‌لی کۆ‌چ‌کردووانی کورد به‌نی‌و چیاکانی قه‌وقازدا گرتوویانه (رێ‌گه‌ی شه‌پۆ‌له‌کانی کۆ‌چ‌کردووانی ئارییه‌کان).

به‌هه‌ر حال ئە‌و دیمانه‌ی که باس کران هێ‌شا پێ‌وستییان به‌ پشکنینی ورد و به‌لگه‌ی سه‌لمین هه‌یه. ره‌نگه پشکنینه ئاسه‌وارناسی و پێ‌وه‌ره ورد‌کارییه ئە‌نترۆ‌پۆ‌لۆ‌جیه‌کانی له‌ باره‌ی کورده‌وه ده‌سته‌به‌ری وه‌ده‌رخستنی تۆ‌ژینه‌وه‌ی زانستی نوێ بن له‌ دا‌هاتوودا له‌ باره‌ی ره‌سه‌نی کورده‌وه. لای پشکنه‌ر وا ده‌رده‌که‌وی ئە‌و دیمانه‌ی که ره‌سه‌نی کورد ده‌گی‌رنه‌وه بو

کۆمەلانی ئاری پەسند بن چونکە زانیارییە نوێیەکان بەردەوام بەلگەیی پشتگر بوو ئەو دیمانانە دەرەخەن. هەندیک نووسەر دەلێن یەكەم شەپۆلی ئاری کە کوردی لە ناوچەکانی ئاسیای ناوەندەوه گەیانده ئەم ناوچانەیی ئیستایان، نیزیکی سالی ۲۰۰۰ پ. ز رووی داوه (۱۳). لەوانەیه گەلان و خەلکانیک کە تاییەتمەندییەتی ئارییان تیدا بوویت ئەو دەمە لەو ناوچەیهی کە لە زەریای ئیجەوه تا چیاکانی زاگرووس و لە باکوری قەوقاس و زەریای خەزەوهوه تا کەنداوی فارسی درێژە دەکیشی، ژباپن و رەنگە ئەو گەل و خەلکانە گەلانی میژوویی ناسراوی وەک هیتییهکان و گۆتییهکان و میتانییهکان و کاشییهکان و عیلامییهکان بگرتهوه (۱۴). لەبەرئەوهی ئەو شەپۆلە ئارییه شەپۆلیکی شالاوبەر بووه بۆیه دانیشتوانە بنچینهییهکانی تۆاندوووتەوه و زمان و ئایینی خۆی بەسەرماندا سەپاندوو. بەلام تۆاندنەوهی تەواو بەهەر حال وەدی نەهاتوو تا شەپۆلیکی دیکە ئارییان دوای تێپەرپوونی نیزیکی هەزار سال- کە رەنگە بەسەر قەوقاسدا بوویت- هاتوو و ئەو ناوچانەیی کە پێشتر باس کران، گرتوو (۱۵). لەوانەیه کاردۆخییهکان کە زینیفۆن باسیانی کردوو نەوهی شەپۆلی دووهم یا ئەو وەچەیه بن کە بەرههەمی تیکەلبوونی خەلکانی شەپۆلی دووهم و دانیشتوانی رەسەنن، ئەوانەیی لە ولاتی کوردونس Corduence دا ژیاون. ولاتی کوردونس Corduence ئەو ناوچەیهیه کە دەکەوتتە بەری چەپی رووباری دیجلە لە نیوان خابوور و زێی گەورەدا.

شەپۆلی یەكەمی ئاری دانیشتوانی رەسەنی تا پادەیهک تۆاندوو و شەپۆلی دووهمیش تۆانی بەتەواوی- هەندیک کۆمەلانی دووره دەست و گۆشەگیری لێ دەرچن- بیانتوویتیتهوه. بەوهسەفەکانی زینیفۆندا دەرەکەوی کە دانیشتوانی کوردونس لەو سەرەمەدا هەندیک نیشانە و تاییەتمەندییەتی ئارییان تیدا هەبووه بەتایبەت لەباری کۆمەلایەتییهوه.

ئەو پێوانە ئەنترۆپۆلۆجیانه کە فیلد کردوونی ئەوه دەسەلمێنن کە جیاوازی ئاماری زۆر لە نیوان کوردانی عێراق و دانیشتوووه عارهبهکانی

زەلکاوهکان و ئۆسیتهکانی دانیشتوانی قەوقاسدا هەیه (۱۶). لەلایەکی دیکەشەوه سیما و نیشانەکانی کوردانی باکوری دانیشتوانی تورکیا و باکوری رۆژئاوای ئێران کە نووسەران و گەریدهکان تۆماریان کردوون بەئاشکرا تاییەتمەندییەتی ئارییهتی وەک سەری درێژ و بەژنی بەرز و رەنگ و رووی هویل (سوور و سپی) و پرچی کال و چاوی شین دەرەخەن. بەلام کوردانی کوردستانی خواروو رەنگ و روو و پرچیان تاریک دەنوێنن و زۆربەیشیان چاویان قاوهییه و بالایشیان مامناوهند و سەریشیان لە خرییهوه نیزیکه. بەلام ئەم جیاوازییه لە رووی نیشانەکانی رەگەزییهوه لە نیوان کوردی باکور و کوردی باشووردا ئەوه ناگەیهنی کە کورد لە ترووم و رەسەنی جۆراوجۆر پێک هاتن، چونکە ئەو جیاوازییه کەمە بەرههەمی کاتیکردنی رەگەزەکانی نیزیکیانن. پێوانەکانی فیلد بۆ کوردانی ناوچە جیاوازهکانی کوردستانی عێراق ئەوهی سەلماند کە کورد دەچنەوه سەر بەک رەگەز. پشکنەر دەتوانن بەهۆی پێوانە ئەنترۆپۆلۆجییهکانەوه و بەهۆی باسکردنی گەریدهکانەوه بگاتە ئەو ئەنجامەیی کە کورد دەگەرتتەوه سەر رەگەزی ئەلپ لە کۆمەلە ئارییهکان. بەلام باکوریهکانیان سیمای کارتیکردنیکی بەهیزی ئەرمەنیان پێوه دیاره و باشوورییهکانیشیان سیمای کارتیکردنی خەلکانی زەریای نیوهراست- بەتایبەت سامییهکان- یان پێوه دیاره. هەرچەندە ژمارەیهکی زۆر دیمانە لە بارەیی باپیرانی کوردەوه هەن، بەلام ئەو دیمانەیهی زیتەر پەسندە ئەوهیه کە دەبانگێرتتەوه سەر میدییهکان Medes. بنەمای ئەو بۆچونەش ئەوهیه کە گۆتییهکان لە دوای گرتنی نەینهوا لە سالی ۶۶۰ ی پ. ز دا تیکەل بەمیدیهکان بوون (۱۷). لە راستیدا میژوونووسانی کۆن لەسەر ئەوه پێک هاتوون کە گەلیک لە دەورووبەری دوو هەزار سالییک بەر لە زایین بە نیوی گۆتی هەبووه و ئەویش لە ناوچەیهکدا ژیاوه ئیستا یەکیکە لە ناوچە سەرەکییهکانی کورد.

بەلام میژوونووسان لەسەر ئەوهی گەلیک بەنیوی میدی کە خاوەنی تاییەتمەندییەتی خۆی بیت، پێک نەهاتوون. دوکتۆر سافراستیان بۆ

رەتکردنەوێ بوونی گەلیک بەنیوی میدی ئەو دەکاتە بەلگە کە ئەو مۆرە بزمارییانە پێشانیان داوێ و ئاشکرایان کردووە کە وشەى Meda لە بنەرەتدا بەواتای خاک یا ولات هاتووە، وەک ئەوێ بگوترێ میدا گوتیوم بەواتای ولاتی گوتیوم یا میدا عیلام بەواتای ولاتی عیلام. بابیلیەکان، کە درەنگتر فەرەهنگی سۆمەرییان بەمیرات بۆ مایەوێ، لە واتای وشەى میدا دا هەلەیان کردووە چونکە ئەوان وایان دەزانی میدا ناوی ولاتیکی دیاریکراوێ یا نەتەوێیە کە لە نەتەوێکان، هەرچەندە نەشیانداوە توانی بەرپێکی ئەو ولاتە یا ئەو نەتەوێیە دەستنیشان بکەن. ئاشووریەکانیش هەر ئەو هەلەیان لە بابیلیەکانەوێ بۆ مایەوێ و ئێرانییەکان و یۆنانییەکانیش لە ئاشووریەکانەوێ بۆیان بەجیما و نووسەرە ئەوروپاییەکانیش لە نووسەرانی کۆنی یۆنانییەوێ بۆیان ماوەتەوێ (١٨). هەرچی گەلی گوتییە بەلگەى زۆر هەبێ کە هەبووێ و وەک رەگەزێکی دیار و جیاواز ناسراوێ.

رەنگە کۆنترین ئاماژەکردنێک بۆ گوتییەکان ئەوێ بێ کە لە نووسراوێ سۆمەریەکاندا دۆزراوێتەوێ. سۆمەریەکان سکالایان لەوێ دەکرد کە خەلکیکی جەنگاوەر کە ناویان گۆتی بوو هەمیشە لە چیاکانیانەوێ دەهاتنە خورائێ و پەلاماری باژێرە سۆمەریەکانیان دەدا. سۆمەریەکان و ئەکەدیەکانیش دانیان بەوێدا ناکە شانشینیک بەنیوی شانشینى گۆتی هەبووێ و پێتەختیشی ئەرابخوا بوو کە رەنگە ئەو شارە نێزیکى کەرکووک بوو پێت (١٩). هەندیک نووسەر شوینی شانشینى گوتییان لەو چوارگۆشەى دەکەوێتە نیوان زبى بچووک و رووبارى دیجلە و گەردەکانى سلیمانى و رووبارى سیرواندا دەستنیشان کردووە (٢٠).

گۆتییەکان هەمیشە هەرەشەیان لە ئاشووریەکان کردووە و ئاشووریەکان نیوی گاردۆ Gardu یا کاردو Kardu یان لێ نابوون، ئاشووریەکان زۆر جارن دژی گوتییەکان جارى جەنگیان داوێ بەلام لەوێ کە وەژێریان خەن سەرنەکەوتوون. ئاشووریەکان و هەبا ساسی ولاتی گۆتییەکانیان کردووە کە ئەو کەژانەى کە دەکەوێتە رۆژئاوای رووبارى دیجلەوێ لە نیوان هەردوو زبى

و رووبارى سیرواندا ئیدی دوورنییە میدیا بۆ خۆی درێژەپێدانی ولاتی گوتیوم Gutium بێ کە رەنگە کەوتبێتە باکوری رۆژئاوای ئێرانەوێ. ئیدی هەرچۆنیک بێت ئیمەش لەگەڵ بۆچوونەکەى دوکتۆر سافراستیانداىن کە گومان دەکات لەوێ خەلکیکی بەنیوی میدی و وەک گەلیکی جیاواز و تاییبەت هەبووین، چونکە بەلگەى میژوویی تەواو بۆ سەلماندى بوونی و هەبا گەلیک نییە. لە راستیشدا بەو جۆرەى هیرۆدۆتس ساسی چیبوونی شانشینى میدی دەکات - ئەویش یەکەم سەرچاوەى لە بارەى میدییەکانەوێ کە خەلکانى دى لەویانەوێ وەرگرتووە - وەک خەیاڵ دیتە بەرچاوی و قایلکەر نییە (٢١).

هەرەو هەبا میژووی ئەم شانشینییەش ناروون و تەماوییە. بەهەر حال ئەمەش لە راستییە ناگۆرێ کە ئەو جەخت دەکاتەوێ کە کوردانى ئیستا لەو ولاتەدا کە رەنگە بەهەلە نیوی میدیای لێ نرابێ ژیاون و لەبەر ئەوێش بەنەوێ میدییەکان دەژمیتردین هەرچەندە رەگەزێکی تاییبەتیش بەنیوی میدییەوێ نەبوو پێت. دەتوانین لەو بەلگەیانەى تا ئیستا لەبەر دەستدا هەن بگەینە ئەو ئەنجامەى کورد نەوێ گۆتییەکان و ئەوان بەرەمى تیکەلبوونی دانیشتووە پەسەنەکانى چیاکانى زاگرووس و شەپۆلى یەکەمى ئارییەکانن کە ناوچەکانى داگیرکرد.

جوگرافیای کوردستان

له باره‌ی جوگرافیای کوردستانه‌وه لیکدانه‌وه‌ی زۆر کراره. هه‌رچه‌نده زاراوه‌ی کوردستان به‌ده‌رپرینیتیکی ره‌گه‌زبانه به‌گشتی ده‌کاته ئه‌و ولاته‌ی کوردی تیدا ده‌ژی، به‌لام که‌وشه‌نی جوگرافیایی ئه‌م زاراوه‌یه هه‌میشه له‌گه‌ل لایه‌نه ره‌گه‌زییه‌که‌دا ویک نه‌هاتووه‌ته‌وه. ره‌نگه‌ کۆنترین سه‌رچاوه گه‌لیک که زاراوه‌ی کوردستانی تیدا ده‌رکه‌وتی سهرچاوه یۆنانییه‌کان بووبن. نووسه‌رانی یۆنانی و پۆم کوردستانیان ناو نابوو کوردونس -Cor-duence یا گوردیای Gordiaea و سربانه‌کانیش ناوی کاردو Qardu یان لی نابوو. مه‌به‌ستیش له‌م ناوانه ئه‌و ولاته بوو که کاردۆخییه‌کانی تیدا ژیاون- ئه‌و ولاته‌ی ده‌که‌ویتته نیو چیاکانی نیوان دیاره‌کر و نه‌سیین و زاخۆه- هه‌رچه‌نده سنووره‌کانیشی به‌ته‌واوی روون و ئاشکرا نه‌بوو (۲۲). ئه‌و ناوچه‌یه‌ش نه‌یده‌کرده ته‌واوی ئه‌و ولاته‌ی که له راستیدا کوردی تیدا ده‌ژی. به‌لام نووسه‌رانی کۆنی عاره‌ب که باسی ولاتی کوردیان ده‌کرد ناوه یۆنانییه‌کانیان به‌کار نه‌ده‌برد به‌لکه نیوی هه‌ریمی چیاکانیان لی نابوو. ئه‌م هه‌ریمه‌ش ئه‌و ناوچه‌یه‌ی ده‌گرته‌وه که ده‌که‌ویتته باکوری پۆژئاوای ئیران تا ده‌گاته ورمی و له ده‌شتاییه‌کانی عیراقه‌وه درێژه ده‌کیشی تا بچ ئاوانی گه‌وه‌ی ئیران و ناوچه چیاپییه‌کانی باشووری پۆژئه‌لاتی تازه‌ریایجان. هه‌ریمی چیاکانیش له راستیدا ریک ئه‌و ناوچه‌یه‌ی ده‌گرته‌وه که نووسه‌رانی یۆنانی نیوی میدیاپان لی نابوو (۲۳). میژوونووسانی عاره‌بیش دواتر هه‌ر ئه‌و ناوچه‌یه‌یان ناو نابوو عیراقی عه‌جه‌می بۆ جوێکردنه‌وه‌ی له عیراقی عاره‌بی. به‌لام وشه‌ی کوردستان وه‌ک زاراوه‌یه‌کی جوگرافیایی وا پیده‌چۆ که بۆیه‌که‌م جار له سه‌ده‌ی دوازه‌ده‌می زاییندا له سه‌رده‌می سه‌لجوقییه‌کاندا په‌یدا بووبیت.

سولتان سنجار به‌شه عاره‌بییه‌که‌ی هه‌ریمی چیاکانی جوێ کرده‌وه و خستییه ژیر ده‌سه‌لاتی سوله‌یمان شای خزمی خۆبه‌وه (۲۴). ئه‌م ویلایه‌ته نوپیه بیجگه له‌و ناوچانه‌ی که که‌وتوونه‌ته پۆژئاوای چیاکانی زاگۆسه‌وه

وه‌ک شاره‌زور و کۆبسنبه‌ق، ئه‌و خاکه‌ی نیوان تازه‌ریایجان و لورستان- سنه، دیناوه‌ر، هه‌مه‌دان و کرماشان-ی ده‌گرته‌وه (۲۵). میژوونووسانی عاره‌ب دواتر ئه‌م زاراوه جوگرافیایییه‌یان به‌کار هیتا و یه‌که‌م جاریش له کتیبی نوزه‌ه‌تولقولوب (نزهة القلوب) دا که ئه‌لموسته‌وه‌ی ئه‌لقه‌زوینی (المستوفی القزوينی) له سالی ۷۴۰ی کۆچیدا نووسیویه‌تی که‌وته به‌رچا (۲۶). وا پیده‌چۆ ئه‌م زاراوه‌یه پاشتر بلاوکراییته‌وه و ته‌واوی میرنشینه ده‌ره‌به‌گییه کوردییه‌کانی له تورکیا و ئیراندا گرتبیته‌وه (۲۷).

کتیبی شه‌ره‌فنامه که میر شه‌ره‌فخانی بدلیسی له سالی ۱۵۸۶ له سه‌ر داوای شاه‌بازی دووهم نووسیویه‌تی، ولاتی کوردستان به‌م شیویه دیاری ده‌کات: که‌وشه‌نی کوردستان له که‌ناره‌کانی زه‌ریای هورمز- یا که‌نداوی فارسی نیزیکی-ه‌وه ده‌ست پچ ده‌کات و به شیویه هیتلیکی راست درێژه ده‌کیشی تا ویلایه‌تی مه‌لاتییه (شاریکه له ویلایه‌تی خه‌ریوت له کوردستانی تورکیا) و نه‌ریش (شاریکه له باکوری حه‌له‌ب) و له باکوری ئه‌م هیله‌وه درێژه ده‌کیشی و ویلایه‌تی فارس و عیراقی عه‌جه‌م و تازه‌ریایجان و ئه‌رمینیای بچووک و گه‌وره (ویلایه‌تی ئه‌ده‌نه- کلیکیا و ئه‌ریشان) ده‌گرته‌وه (۲۸). له سه‌رده‌می دواتر دا ویلایه‌تی کوردستان له تورکیا پارێزگاکانی دیاره‌کر و مووش و ده‌رسی ده‌گرته‌وه (۲۹).

داوی ده‌مه‌ته‌قه له مه‌ر میژووی فراژووتنی زاراوه‌ی کوردستان مامۆستا مینۆرسکی ده‌گاته ئه‌م ئه‌نجامگیرییه‌ی که «واتای جوگرافیایی زاراوه‌ی کوردستان هه‌رچیه‌ک بیت له راستیدا شیوه و جوێ راسته‌قینه‌ی به‌شینه‌وه‌ی کورد پیتشان نادات و وشه‌ی کوردستان به‌واتا باوه‌که‌ی یانی ئه‌و خاکه‌ی که کوردی تیدا ده‌ژی» (۳۰). هه‌رچه‌نده ئه‌و ئه‌نجامگیرییه‌ی مینۆرسکی له باره‌ی فراژووتنی زاراوه‌ی کوردستانه‌وه پیتی ده‌گات راسته به‌لام ئه‌وه وه‌ها ناگه‌یه‌نی که کوردستان ولاتیکه بی سنووری سروشتی و ره‌گه‌زی. له هه‌لکه‌وتدا کوردستانی راسته‌قینه زاراوه‌یه‌کی هه‌م جوگرافی و هه‌میشه ره‌گه‌زییه. زۆر نووسه‌ریش سنووره‌کانی کوردستانیان دیاری

ژماره‌ی کورد و ناوچه‌کانی ئیستانیان

ده‌باره‌ی ژماره‌ی کورد خه‌ملاندنی جیاواز کراوه. زۆر جار ان‌ه‌و خه‌ملاندنانه‌ گه‌لێک له‌یه‌ک دوورن. له‌ راستیدا دانانی ژماره‌یه‌کی پێک و ته‌واو که ژماره‌ی کورد پێشان‌بدا کارێکه‌ له‌ رووی ئامارگیری و سیاسیه‌وه‌ سه‌ختیه‌کی زۆری دێته‌ پێش. په‌نگه‌ گرنگترین خه‌ملاندنکه‌ لێک که کراون ته‌مانه‌ی خواره‌وه‌ بن:

خه‌ملاندنی کۆمیتته‌ی کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کانی سالی ۱۹۲۵ (۳۳):

تورکیا ۲۰۰۰۰۰۰

ئێران ۷۰۰۰۰۰۰

عێراق ۵۰۰۰۰۰۰

سه‌رحه‌می گشتی ۳۲۰۰۰۰۰۰

خه‌ملاندنی ته‌دمۆندز:

تورکیا ۲۰۰۰۰۰۰

ئێران ۱۱۰۰۰۰۰۰

عێراق ۹۰۰۰۰۰۰

ده‌ره‌وه‌ی کوردستان ۵۰۰۰۰۰۰

سه‌رحه‌می گشتی ۴۵۰۰۰۰۰۰

خه‌ملاندنی نیکیته‌ین (۳۴):

تورکیا ۲ ۹۸۷ ۰۰۰

ئێران ۱۳۰۰۰۰۰۰

عێراق ۷۴۹۰۰۰

سووریا ۲۸۹۴۹۰

ئه‌رمینیا ۶۰۰۰۰۰

سه‌رحه‌می گشتی ۵۳۸۷۲۸۰

کردوه‌و و له‌ هه‌موویشیان روونتر دیاربکردنه‌که‌ی ته‌دمۆندزه‌ که به‌م شێوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ باسی ده‌کات: «سنوره‌کانی له‌ باکوره‌وه‌ به‌و هێله‌دا ده‌رۆن که له‌ ئه‌ریشان و ئه‌رزه‌رووم و ئازه‌ربایجاندا درێژه‌ی هه‌یه‌ و پاشان وه‌ک که‌وانه‌یه‌ک به‌نیۆ ماراش (یا ماراس) دا به‌ره‌و حه‌له‌ب ده‌روا و به‌ره‌و رۆژئاواش به‌لاپالی چیاکاندا درێژ ده‌بێه‌وه‌ تا رووباری دیجله‌ و پاشان به‌ره‌و رۆژه‌لاتی ئاوهرۆی رووباری دیجله‌ ده‌روا و که‌می‌ک له‌ باکوری کێوه‌کانی حه‌مرینه‌وه‌ ده‌کشیت تا ده‌گاته‌ که‌وشه‌نی عێراق- ئێران له‌ نیژیکی مه‌نده‌لی. به‌لام له‌ ولاتی ئێران واته‌ له‌ به‌ری رۆژه‌لاته‌وه‌ سنووری کورد له‌ ئه‌ریشانه‌وه‌ ده‌ست پێ ده‌کات و به‌ره‌و لای باشووری رۆژه‌لات ده‌روا و ناوچه‌کانی ماکو و به‌شیک له‌ خووی و په‌ژاییه‌ (ورمی) و مه‌هاباد (سابلاخ) و سه‌قز و سه‌نه‌ تا ده‌گاته‌ کرماشان ده‌گرتته‌وه‌ و ته‌و رێگه‌یه‌ی نیوان کرماشان و کورد و مه‌نده‌لی سنووریکه‌ کورده‌ راسته‌قینه‌کان له‌ خزمانی لوړ و له‌کیان که هه‌ندی جار به‌کورد ده‌ژمێردین جیا ده‌کاته‌وه‌» (۳۱).

ئه‌گه‌ر لوړ به‌ کورد بژمێرین- وه‌ک چۆن گه‌لێک به‌لگه‌ی میژوویی و زمانه‌وانی ته‌وه‌ ده‌سه‌لمێن- ته‌وا سنووری کوردستان به‌درێژایی چیاکانی زاگروسد تا که‌نداوی فارسی ده‌روا. به‌و جوژه‌ بۆمان ده‌رده‌که‌وه‌ی که کوردستان وه‌ک زاواوه‌یه‌کی جوگرافی ولاتیکی شاخاوییه‌ و له‌ هه‌ر شوینیکه‌وه‌ که ده‌شتایی ده‌ست پێ بکات- وه‌ک نیکیته‌ین ئاماره‌ی بۆ ده‌کات- ئیدی کورد له‌ به‌رچاو بزر ده‌بن و جیگه‌ی بۆ عاره‌ب یا تورک یا ئێرانی یا ئه‌رمه‌ن چۆل ده‌کهن (۳۲).

خه‌مالاندنی محمه‌ده ئه‌مین زه‌کی (٣٥):

تورکیا ١٥٠٠٠٠٠

ئێران ٢٠٠٠٠٠٠

عێراق ٦٠٠٠٠٠

سووریا و پروسیای سوڤیه‌تی ٢٣٠٠٠٠٠

پاکستان و به‌لووچستان ٣٥٠٠٠٠٠

سه‌رجه‌می گشتی ٤٨٦٠٠٠٠

خه‌مالاندنی کۆمه‌له‌ی خۆبۆون (٣٦):

تورکیا ٤٠٠٠٠٠٠

ئێران ٣٠٠٠٠٠٠

عێراق ١٢٠٠٠٠٠

سه‌رجه‌می گشتی ٨٢٠٠٠٠٠

وا دیاره‌ خه‌مالاندنی ئه‌دمۆندز، له‌ هه‌موو ئه‌وانی له‌ سه‌ره‌وه‌ باسکران، پتر له‌ راستییه‌وه‌ نێزیک بێت. ئه‌دمۆندز له‌ خه‌مالاندنه‌که‌یدا پشتی به‌ نوێترین ئامارگه‌لیکی ئه‌و ولاتانه‌ که‌ مه‌سه‌له‌که‌ ده‌یانگرێته‌وه‌ و له‌ به‌ر ده‌ستیدا بووه‌ به‌ستووه‌. به‌لام له‌ قه‌رساندنه‌که‌یدا لۆری نه‌ژمادووه‌ له‌ کاتی که‌دا که‌ رای زۆریه‌ی نووسه‌ران له‌ سه‌ر ئه‌وه‌ یه‌که‌ که‌ لۆر کوردن و ده‌کرێ ژماره‌شیان به‌زێتر له‌ نیو ملیۆن بخه‌مڵێندرێ. له‌ به‌رئه‌وه‌ ده‌شی بگوترێ که‌ ژماره‌ی کورد له‌ کوردستان و ده‌ره‌وه‌ی کوردستاندا له‌ پینچ ملیۆن که‌متر نییه‌.

ژماره‌یه‌کی زۆری کوردیش له‌ ده‌ره‌وه‌ی تخووبی کوردستان- واته‌ له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنووری تورکیا و ئێران و عێراق- به‌تایبه‌ت له‌ سووریا و پروسیای سوڤیه‌ت (له‌ ئه‌رمینیا و ئازهربايجان) ده‌ژین، چهند کۆمه‌لگه‌یه‌کی کوردیش له‌ ده‌رتی کوردستانی راسته‌قینه‌ له‌ تورکیا (به‌تایبه‌ت نێزیک قۆنیه‌ و سلێسیا) و له‌ ده‌ره‌وه‌ی کوردستانی ئێرانیش

(به‌تایبه‌ت له‌ مازنده‌ران له‌ نێزیک کیلون عه‌بدو و ده‌ره‌وه‌ی قه‌زوین) هه‌ن. ئه‌م دیاره‌یه‌ش ده‌گه‌رێته‌وه‌ بو‌ سیاسه‌تی دوورخستنه‌وه‌ که‌ شاکانی فارس (به‌تایبه‌ت شا عه‌باسی دووهم و نادر شا) و سیاسه‌تی سوڵتانه‌کانی عوسمانی (به‌تایبه‌ت سوله‌یمانی قانونی) له‌ گه‌ل کورددا په‌یره‌ویان کردووه‌. له‌ لایه‌کی دیکه‌شه‌وه‌ ژماره‌یه‌کی زۆر که‌مینه‌ هه‌ن له‌ نێو کورددا له‌ کوردستانی راسته‌قینه‌دا ده‌ژین، به‌تایبه‌ت ئه‌رمه‌ن له‌و به‌شه‌دا ده‌ژین که‌ ده‌که‌وێته‌ باکوری هێلی به‌رینی ٣٨ و ئاشوورییه‌کانیش که‌ له‌ چیاکانی هه‌کاری و ورمی ده‌ژین.

که‌ه‌وابوو کوردستان ولاتی که‌ تخووبی سروشتیی خۆی هه‌یه‌ و خه‌لکه‌که‌شی له‌ تروومیکی جیاوازن. به‌لام هه‌رچه‌نده‌ سنووری سروشتیی خۆی هه‌یه‌، که‌ه‌وشه‌نێکی سیاسی ده‌وله‌تی نییه‌، هه‌ر بو‌یه‌ش له‌ ئه‌تله‌سه‌ سیاسییه‌کاندا جیگه‌ی تاییه‌تی نییه‌. کوردستان له‌ پینچ جه‌نگی گه‌وره‌ی یه‌که‌مدا له‌ نێوان ده‌وله‌تانی تورکیا و ئێران و عێراق له‌ گه‌ل چهند به‌شێکی بچووک له‌ سووریا و ئه‌رمینیا دا به‌شرا بووه‌، کورده‌کانی تورکیا له‌م سه‌رده‌مه‌دا زۆریه‌ی هه‌ره‌زۆری دانیشتوانی پارێزگه‌کانی (ویلایه‌ته‌کانی) ئه‌رزه‌رووم و سیفاس و قارس و ئاگری و شان و مووش و سیرت و دیاره‌که‌ر و ماردین و ئورفه‌ و ئه‌له‌ه‌زیز پیک ده‌هین (٣٧). به‌لام له‌ ئێران کورده‌کان ته‌واوی دانیشتوانی کرماشان و ئه‌رده‌لان و هه‌ندیک به‌شی پارێزگه‌ (ئوستان)ی ئازهربايجان پیک ده‌هین. لۆریش دانیشتوی هه‌ریمی لۆرستان. له‌ عێراقیش کورد به‌زۆری له‌ هه‌ر چوار پارێزگه‌کانی باکور سلێمانی و هه‌ولێر و که‌رکووک و مووسلدا ده‌ژین. هه‌روه‌ها له‌ ناوچه‌ی خانه‌قینی پارێزگه‌ی دیاله‌ ده‌ژین. به‌لام پارێزگه‌ی سلێمانی به‌ته‌واوی پارێزگه‌یه‌کی کوردییه‌ و پارێزگه‌ی هه‌ولێریش هه‌روابه‌ ته‌نێ ئه‌وه‌ نه‌بی که‌ که‌مینه‌یه‌کی تورکی لێیه‌. به‌لام پارێزگه‌کانی که‌رکووک و مووسل تا راده‌یه‌که‌ نیوه‌ی دانیشتوانیان کوردن. هه‌روه‌ها کوردانی لۆر له‌ پارێزگه‌کانی عیماره‌ و کووت هه‌ن و ژماره‌یه‌کی زۆری کوردیش له‌ به‌غدا ده‌ژین. کورد له‌

دەرهدی ئه و سى دهولته تهي كه باسكران له نيو سنوورى يه كيه تى
سوڤيه تدا به تاييه ت له ئرمينيا (ئەريشان) و ئهرداهان و كاهيزمان له
دهوروبه رى قارس و زهنگسور و جفانهير دهژين. له سوورباش كوردهكان
به زورى و به تاييه ت له پاريزگه ي هه له ب (له ناوچه ي كوردداغ) و له
ديمه شق دهژين. بييجگه له وانه ش خيالى ديكه ي كورد هه ن كه له
ئەفغانستان و به لوجستان و پاكستان دهژين.

مه‌سه‌له‌ی کورد

فرازووتنی میژووینی مه‌سه‌له‌ی کورد

بۆ ئەوێ له سروشتی مه‌سه‌له‌ی کورد تیبگه‌ین ده‌بێ ته‌ماشایه‌کی خێرای میژووینی کورد بکه‌ین. رهنه‌گه‌ میژووی بنده‌ستیه‌ی تیبی کورد و که‌وته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی بیانییان بگه‌رێته‌وه‌ بۆ سه‌ده‌ی پینجه‌می پ. ز کاتیک که‌ کووره‌ش له‌ سالی ۵۵۰ ی پ. ز دا توانی شانیشینی میدیا پرووختینی، که‌ میژوونووسه‌کان به‌زیدی ره‌سه‌نی کوردی داده‌نێن. به‌و شێوه‌یه‌ ولاتی کورد که‌وته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆرییه‌تی هه‌خامه‌نشیه‌یه‌وه‌. پاشانیش کاتیک ئەسه‌که‌ندهری مه‌زن له‌ سالی ۳۳۰ ی پ. ز دا توانی ئیمپراتۆرییه‌تی هه‌خامه‌نشی پرووختینی، ئەو ولاته‌ که‌وته‌ ژێر فه‌رمانه‌وه‌ای یۆنانیه‌یه‌وه‌. له‌ سه‌ده‌ی دووهم و یه‌که‌می پ. ز دا ئەرمه‌نه‌کان توانییان ده‌ست به‌سه‌ر ولاتی کورددا بگرن تا ئەو کاته‌ی که‌ ده‌سه‌لاتداریه‌تی له‌ ده‌ست ئەواندا نه‌ما و که‌وته‌ ده‌ست پۆمانه‌کان و ده‌سه‌لاتداریه‌تی ئەوانیش تا سه‌ده‌ی سێیه‌می زابینی به‌رده‌وام بوو. دوای ئەوه‌ش ئیمپراتۆرییه‌تی ساسانی تا فه‌تخی ئیسلامی سالی ۶۴۰ی ز (۱۸ی کۆچی) فه‌رمانه‌وه‌ای کوردستانی کرد.

له‌ راستیدا خێله‌ کورده‌کان به‌ته‌واوی بنده‌ستی ئەو ده‌وله‌تانه‌ نه‌بوون، به‌لکه‌ جووره‌ سه‌ربه‌خۆیییه‌کیان هه‌بوو و پالیان به‌چیا سه‌خته‌کانیا نه‌وه‌ دابوو، به‌لام ولاتی کورد به‌هۆی شوپنگه‌ی جوگرافییه‌یه‌وه‌ که‌ تووشی جه‌نگی به‌رده‌وامی کرد له‌ نیوان ده‌وله‌تانی مملانیکه‌ردا به‌تایبه‌ت فارس و یۆنان و رۆمان و ئەرمه‌ندا به‌گران له‌سه‌ری که‌وت.

له‌سه‌رده‌می فه‌رمانه‌وه‌ای ئیسلامدا کورد به‌شداریی گه‌لیک له‌ شو‌دشه‌ ناو‌خۆییه‌کانیان کرد که‌ دژی حکومه‌تی نیوه‌نده‌کی هه‌لده‌گیرسا.

کورده‌کان جاره‌جار ده‌یان‌توانی له‌ ده‌قه‌ره‌ کوردیه‌یه‌کان یا له‌ ده‌ره‌وه‌یابندا ده‌وله‌تۆکه‌ی کوردی سه‌ربه‌خۆ دامه‌زێن. هه‌روه‌ها توانییان فه‌رمانه‌وه‌ای ده‌وله‌تۆکه‌گه‌لی ئیسلامی پانوپۆر بکه‌ن، که‌ به‌ناوبانگترینیان ده‌وله‌تۆکه‌ گه‌لی ئەییووبی بوو که‌ له‌ سالی ۱۱۷۱ی ز دا سه‌لاحه‌ددینی ئەییووبی دايمه‌زاند و هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دروستبوونییه‌وه‌ سووریا و میسری ده‌گرته‌وه‌. سه‌لاحه‌دین بۆ خۆی نۆربه‌کی مه‌زنی له‌ جه‌نگی خاچه‌ه‌لگراندا بینی و هه‌ر ئەویش به‌رپرسی له‌ نیویردنی زۆریه‌ی ده‌وله‌تانی لاتینی بوو که‌ خاچه‌ه‌لگران له‌ که‌ناره‌کانی رۆژئاوای زه‌ریای نیوه‌راستدا داياغه‌زاندبوو (۳۸).

هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یازده‌یه‌مه‌وه‌ ئیدی ده‌وله‌تۆکه‌ کوردیه‌یه‌کان لاواز بوون و له‌ ولاتی کوردستاندا به‌هاندانی هه‌ردوو ده‌وله‌ته‌ مملانیکه‌ره‌کانی ئییران و تورکیا سیستمیکی ده‌ره‌به‌گیی هاته‌ ئاراوه‌. ئەم سیستمه‌ بوو به‌هۆی دامه‌زاندنی چهند میرنشینییه‌کی گچکه‌ گچکه‌ و په‌رتوبلاو له‌ ولاتی کورددا که‌ سه‌رخێله‌کان فه‌رمانه‌وه‌اییان ده‌کرد (۳۹).

سیاسه‌تی حکومه‌تی ئییرانی له‌ سه‌ره‌تادا به‌و جووره‌ بوو که‌ خۆله‌ کاروباری نیوخۆیی خێله‌ کورده‌کان هه‌لنه‌قورتیییت. له‌ کوردستانی ئییراندا گه‌لیک میرنشینی ده‌ره‌به‌گیی دامه‌زران و به‌ناوبانگترینیان میرنشینی ئەرده‌لان بوو.

له‌ یه‌کیک له‌و سه‌رده‌مانه‌شدا کورده‌کان توانییان کۆنترۆلی حکومه‌تی نیوه‌نده‌کیی ئییران بکه‌ن ئەویش به‌وه‌ی که‌ که‌ریم خانی زه‌ند له‌ سالی ۱۷۶۷ی. ز دا خۆی به‌شای ئییران دانا. به‌لام شا قاجارییه‌کان که‌ دوای مردنی که‌ریم خانی زه‌ند له‌ سالی ۱۷۹۴ی یه‌ک له‌ دوای یه‌ک هاتنه‌ سه‌ر ته‌خت به‌توندی له‌ سه‌رکرده‌کانی کوردیان داو به‌ده‌ستیکی ئاسنین فه‌رمانه‌وه‌ای خێله‌ کورده‌کانیان کرد و ئەوه‌ش بوو به‌هۆی لاوازیبوون و بێ

دهسه لاتییان وهک هیژتیکی سیاسی تا ئەم نیزیکانه (٤٠).

به لām خیله کوردهکانی دانیشتوانی نیو دهوله تی عوسمانی گۆرانکارییهکی زۆریان به سهردا هات. له سهردادا سولتان سه لیمی یه کهم دوای ئەوهی که له سالی ١٥١٦ دا شای ئیترانی به زاندا داوای له یه کیک له راویژکارانی خۆی له باره ی کاروباری کوردهوه مه لا ئیدریس کرد که هه ول بدات بۆ وهدهسته تانی پشتگیری هۆز و خیله کوردهکان له دهوله تی عوسمانی. له و کاته دا زۆریه ی سهروکه کوردهکان زیتر سه ر به شای ئیتران بوون. مه لا ئیدریس نه خشه به کی وای دارشت که ئەوه ی بۆ پره خستی ئی پشتگیری و مه یلی سهروکه کوردهکان بۆ حکومه تی عوسمانی مسۆگه ر بکات بی ئەوه ی ئەو سهروکه کوردهانه واز له دهسه لاتی راسته قینه یان به سه ر خیله کانیاندا به یتن. مه لا ئیدریس له سولتان سه لیمی یه کهم ئیتری فه رمانیکی وهدهسته تانی به گۆیره ی ئەو فه رمانه سهروکه سهروکه کوردهکان نیوی حکومه ته کوردیه کانیان لی ترا. ئەو حکومه ته کوردیه یان به گۆیره ی ئەو فه رمانه به حکومه ته کانی هه ولیتر و که رکووک و سلیمانی و حسن کیف (حصن کیف) و جه زیره ی ئیبن عومه ر و هه کاری و ساسۆن و ئامییدی و بتلیس دیاری کران (٤١). هه رچی سهروکه کانی ئەم حکومه تانه شن که نیوی ده ره به گیان لی ترا بوو، سه ریشکی و تاییه قه ندیتیه کی میراتگه رانه یان له زه وی و زار و ناوچه ی دهسه لاتی خۆیاندا پی درا بوو و حکومه تی عوسمانیش خۆی نه ده خسته نیو کاروباری نیو خۆی ئەوانه وه.

ئەم حکومه تانه به رپرسیار بوون له وه ی که باجیکی دیاریکرای سالانه به حکومه تی عوسمانی بدن، ههروه ها به رپرسیاری ئەوه ش بوون که له کاتی هه لگیره سانی جه نگدا به چه ند سه ربازیکی چه کدار به شداربی له سوپای عوسمانیدا بکه ن.

به و شیوه مه لا ئیدریس به و نه خشه یه ی خۆی پاراستنی سنوره کانی تورکیای دژی هه موو په لاماردان و هیرشیکی ئیتران مسۆگه ر کرد.

ههروه ها توانی سهروکه کوردهکان به وه قایل بکات که به قایل بوونیان به پشتگرتنی حکومه تی عوسمانی ئەگه ر قازانج نه که ن ئەوا هه یچ زیانیش نا که ن (٤٢). به لām هه رچه نه ده ئەم پرۆژه یه ی که مه لا ئیدریس نه خشه ی بۆ کیشا بوو به مه به سستی ملکه چکردنی خیله کوردهکان بۆ فه رمانه وایی عوسمانی نه بوو، به لām له راستیدا گه ییشته ئەو ئەنجامه، چونکه حکومه ته عوسمانیه یه که له دوای یه که کان ئەو پیکه اتنی خۆبه رپه رده نه یان له بیخۆ برده وه و حکومه ته کوردیه کانیان یه که له دوای یه که قووت دا تا بارودۆخ گه یشته ئەو راده یه ی که له کۆتایی سه ده ی هه قده یه مدا ژماره یه کی که م له و حکومه ته کوردیه یان وهک حکومه تی ئیژدییه کان له شه نگار و میلییه کان له دیاره کر و زازا له ده رسیم مانه وه و ئەوانیش نیوی سنجقه گیان لی ترا. ئەو حکومه تانه ش که ما بوونه وه حکومه تی عوسمانی لی نه گه را که به ده ردی خۆیان وه بمینه وه به لکه به رده وام هه ولی ددها بۆ خۆی راسته وخۆ داگیران بکات.

ئیدی ده سستی کرد به ریکخسته نه وه ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی و ناوچه کوردیه که ی خسته نیو سی به شلاقه وه که به غدا و دیاره کر و ئەرزه پروم بوون. به لām هه وله کانی حکومه تی عوسمانی نه ییتوانی ته واو سه ر به خیله کانی کورد شو بکات، شیوه سه ره به خۆبوونیکی خۆیان هه ر پاراست. ههروه ها چه ند میرنشینیکی کورد ئۆتۆنۆمییه که یان له ژیر په رده ی وه لاتیکی پروکه ش بۆ حکومه تی عوسمانی، هه ر مایه وه.

هه ولدانی حکومه تی عوسمانی بۆ داگیرکردنی ناوچه کوردیه کان و خستیه نه نیو ئیمپراتۆریه ته که یانه وه کز نه بوو به لکه به تیه ره یوونی کات به هه یتر بوو. له سالی ١٨٢٨ دا سولتان مورادی دووم ریکخسته نه به ناوبانگه که ی خۆی بۆ بینا کردنه وه ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی له سه ر بناخه یه کی نو ی بلا و کرده وه و به گۆیره ی ئەو ریکخسته نه دوا ده سه لات و سه ریشکی کورد له نیو برا و له بری سهروکه کوردهکان که به میرات فه رمانه وایی ناوچه کانی خۆیان له باوک و باپیرانه وه بۆ ما بووه وه

فەرمانرەوایی نوپی تورک لە ناوچە کوردییەکاندا دائران. ئەم ھەنگاوە ھاوێرێ لەگەڵ گۆشارتیکی زۆردا بۆ سەر خێڵە کوردەکان بۆ باجدان و سەربازدان بوو بە ھۆی پەیدا بوونی ناپەزاییی لە دەروونی سەرۆکە کوردەکاندا و ئەو ھەش پالی بەھەندیکیانەو نا جاری شۆرش دژی حکوومەتی عوسمانی بەدەن. گەرنگترین ئەو شۆرشانە ئەو بوو کە میر بەدرخان میری جەزیرە ئیبن عومەر دەستی پێ کرد. لە راستیدا بەدرخان تەنێ دژی حکوومەتی عوسمانی رانەپەریبوو، بەڵکە ئەو سەرکردەیکە نیشتمانپەرور بوو و ئامانجی شەریکێکی کوردستان بوو لە زەبر و دەسەلاتی تورک. بەدرخان نەخشەیی ئەوێ داناو کە ئۆتۆنۆمی بە سەرۆکەکانی کورد و ئاشووری و ئەرمەن بەدا (٤٣). گەلیک لە سەرۆکە کوردەکان لە دەوری بەدرخان کۆۆھبوون و ئەوانەش کە نەیان دەویست لەگەڵیدا بن بەزۆر ناچار کران بۆ ئەوێ لەگەڵیدا بن. حکوومەتی عوسمانی لە سەرھاتادا ھوێ دا مەیلی بەدرخان بەلای خۆیدا راکێشێ، بۆ ئەوێ لەو کارێ پەشمانی بکاتەو، بەلام لەو ھەولانەیدا سەرنەگەوت.

ئیدی ھەر لە ھەل دەگەرا بۆ ئەوێ لە نیوی بەرێ، تا ئەوێ بۆ رەخسا، ئەویش کاتیکی کە پێکدادان لە نێوان بەدرخان و ئاشووریەکاندا رووی دا.

ئەو پێکدادانە بوو بە ھۆی توورپەیی و ناپەزاییی رای گشتیی ئەوروپایی دژی کورد. حکوومەتەکانی رۆژتاوا داوایان لە حکوومەتی تورک کرد کە بۆ پاراستنی خەڵکانی دیانی نیو ولاتەکیان (تورکیا) خۆ تێھەلقورتین. ئەو پێکدادانە یەکەم پێکدادان بوو لە نێوان کورد و فەلەکاندا زۆر لەو نووسەرانی کە کوردیان خۆشنەدەویست ئەوێان بەکارھێنا بۆ ناوزێاندنی کورد، بەلام ھەندیک نووسەری پێ لایەن ئەوێ جەخت دەکەنەو کە ئەو پێکدادانە بەھۆی ھاندانی ئاشووریەکانەو بوو لە لایەن حکوومەتی تورکەو (٤٤). دەشی ئەمەیان بۆچوونێکی دروست بێت. چونە بەدرخان دژی بەو نەریت و ئاكارانە بوو کە لە پلە و پایەیی دیانەکانی کەم دەکردەو، لە

ویلايەتەکی خۆیدا پەپەرەویکردنی ئەو نەریتانەیی قەدەغە کرد، ناشی کەسیکی و ھا بەو تەوانبار بکریت کە دەمارگیری ئایینی دنەدەری بووبێ دژ بەدیانەکان. سەرباری ئەو ھەش نیوان کورد و ھاوسێ دیانەکانیان ھەمیشە خۆش بوو، نەببستراو کورد بەرامبەر پەپەرەوانی ئایینی دیکە، دەمارگیر بن.

ھوو کوومەتی تورک بەو ھەلەیی بۆی رەخسا، بۆ دەستتێوھەردانی کاروباری بەدرخان خۆشحال بوو و لەشکری تورک پەلاماری کوردی دا. بەلام سوپای کورد زۆر جار بەسەر لەشکری تورکدا سەرکەوتنی و دەدەست دەھینا. دوای جەنگێکی درێخایەن کە چەند سالیکی درێژەیی کیشا سوپای تورک توانی بەدرخان دەستگیر بکات و سولتان بۆ شوپینێکی نێزیکیی زەریای رەش دووری خستەو و ئیدی دەنگویاسی پرا. حکوومەتی تورک توانی قەڵاکانی سەرۆکە کوردەکان قەلا لە دوای قەلا بگریت و تا لە سالی ١٨٥٠ دا تەواوی سەرۆکە کوردەکانی وەلا نا و گۆرینییەو بە فەرمانرەوایی تورک. پێش ئەوێ حکوومەتی تورک ئەو سەرکەوتنە و دەدەست بەیئین سوپای تورک جەنگێکی زۆری دژی سەرۆکە کوردەکان کرد. لەشکری تورک رووبەرۆوی شۆرشەکانی عەبدوڕەحمان پاشای بابانی سالی ١٨٠٦ و ئەحمەد پاشای بابانی سالی ١٨١٢ و ئەحمەد پاشای رەواندزی سالی ١٨٤٠ بوو و ھەمووشیان کۆژاندەو. بەلام لە نیو بردنی میرنشینە کوردییەکان لە لایەن حکوومەتی عوسمانییەو سەرکەوتنی کۆتایی و یەکجارەکی نەبوو بەسەر رۆحی نیشتمانپەرورەیی کورددا، بەڵکە خێڵە کوردەکان لە یاخیبوون و راپەڕینیکی ھەمیشەیییدا بوون و بەردەوامیش بوون لە باج نەدان و سەربازنەداندا. کە سەرھەتای جەنگی تورک و رووس و دەدەرکەوت سیاسی داپلۆسینی تورک بەرامبەر خێڵە کوردەکان گۆرا و دلراگرتن و سازان جیگەیی گرتەو و ژمارەییکی زۆری کورد کران بەسەرباز لە نیو لەشکری تورکدا. بەلام ھەر کە جەنگی رووسی- تورکی لە سالی ١٨٧٧ دا بەرەو خامۆشبوونەو دەچوو ئیدی کورانی بەدرخان کە

سەرۆكایه تیبی هیزتیکی كوردییان ده كرد له گهڵ به شیکێ زۆری ئه و هیزه دا گه رانه و به ده قهری بۆتانی خۆیان و له وێ له سالی ۱۸۷۹ دا جاری سهر به خۆبی خۆیاندا، به لام شوپشه كه یان زۆری نه خایاند و خیرا دامرکیند رایه وه (۴۵).

له سالی ۱۸۸۰ دا شوپشیکێ دیکه ی کوردی به سه روکایه تی شیخ عوبه یدوللا له ناوچه ی شه مدینان به ریا بوو. شیخ عوبه یدوللا له ناوچه که ی خۆیدا ده سه لاتیکێ زۆری هه بوو. ئامانجی ئه و دامه زرانندی ده وله تیکێ کوردی سهر به خۆ بوو که به شی خواروی ویلایه تی شان و به شی باکوری ویلایه تی مووسل بگرته وه به مه رجیک به ناو له ژئیر سهر په رشتیکردنی تورکیادا بیته. عوبه یدوللا له ده سه ته سهر داگرته نی ناوچه یه کی فره وندا سهر که وت و بریک بیرازیشی هینایه گۆری که ده بوونه هۆی نه هیشته نی تالان و دزی و راو ورووت و هاندانی کشتوکال و کاری چاک و به ره مدار (۴۶). به لام فه رمانه وایی شیخ عوبه یدوللا به هاتنه ناوه و هوی سوپای ئیران و گرته نی و دوورخسته وه ی بۆ حیحاز کۆتایی هات. دژی حکومه تی عوسمانی شوپشی دیکه ی کورد هه لگیرسا، وه ک شوپشی بدلیس که له سالی ۱۹۱۲ دا هه لگیرسا، به لام هه موو ئه و شوپشانه تیکشکان. له راستیدا شوپشه کانی کورد تۆوی نوشوستی و تیکشکانیان هه ر له خۆدا بوو چونکه پشتیان به باوه رتیک نه به سه ته بوو که ئاکامی گه لاله کردنی ئاگایی فه ره نگی و سیاسی نیو کوردان خۆیان وه بیته.

زۆریه ی ئه وانه ی که ئه و شوپشانه یان ده کرد سهر خیله کان بوون و خیله کانیشیان گوترا په لی فه رمانی وان بوون و هاریکاری نیوان سهر خیله کان به شیوه یه کی گشته ی لاواز بوو یا هه ر نه بوو چونکه زۆریه ی ئه و سهر خیلانه به هۆی ده سه لات و سهر ده ستی سیستمی ده ره به گیبه وه که حکومه تی عوسمانی هانی ده دا ده ستیان به به ره زه وه نده کانی خۆیان وه گرتبوو. بۆیه ده بینین هه ر سهر خیلیکێ کورد بی گویدانه داوای سهر کرده

نیشتمان په ره ره کان به رتیکه ی تایبه تی خۆیدا ده رۆیشت. ئه م راستییه ش گه لیک روونتر وه ده ره که وه ی کاتیک ده زانین که زۆریه ی ئه و شوپشانه به هاریکاری سهر خیله کان و به نیاز و ئامانجی که سیته ی خۆیان و دنه دانی حکومه تی عوسمانی سهر کوت کراون. ئه و سهرۆکه کوردانه ی ئامانجی نیشتمان په ره ره انه پالی پیوه دنه ن له چا و ئه وانه ی که گرنگیان ته نی به به ره زه وه ندی تاکه که سیی خۆیان ده دا که مینه بوون. له راستیشدا رۆحی زید په ره ره تی به واتا ئاگاییه که ی له کۆتایی سه ده ی نۆزه ده مه دا په سی ئه ویش به هۆی فراژووتنیکێ ئابووری و ئاگاییه کی ریزی بی بی که گشت ولاتانی ره زه ه لاتنی نیوه راستی گرتوه. کۆمه لانی نه ته وه جو دا کان ده ستیان پی کرد بیدار بینه وه و قوئاخی ئاگایی نه ته وه یی که ولاتانی ره زئاوا و نیوه راستی ئه وروپا پیش سه ده په ک و زیتیر پییدا تی په ریبوون تا قی بکه نه وه. له و سه ره ده مه شدا ته نی کورد نه بوون که داوای سهر به خۆییان له ده وله تی عوسمانی ده کرد، به لکه عاره ب و ئه رمه ن و خه لکی دیکه ش هه ر ئه و ئامانجه یان هه بوو. داخوازی لایه نه دیانه کان و به تایبه ت ئه رمه نه کان بۆ سه ره به خۆبی تا ده هات خورتنتر ده بوو و ولاتانی ره زئاواش له داخوازییه که یاندا پشتیوانییان لی ده کردن (۴۷). سو لتان عه بدولحه مه ید به مه به سه ت که وته دنه دانی نه ته وه ی کورد بۆ سازکردنی کۆمه له یه کی کوردی جوی و تایبه ت له نیو ده وله تی عوسمانیدا بۆ ئه وه ی ئه و کۆمه له به پشتی حکومه تی عوسمانی بگری و له بازنه ی سیاسه تی ئه ودا به رتیه بچی و دژی که مینه فه له کان بوه ستی. هه ر له سالی ۱۸۸۱ یشه وه ره زنامه کانی ئیسه ته نبوول دمگۆی دامه زرانندی کۆمه له یه کی کوردی که گوایه به پشتیوانی حکومه ت دامه زرابی بلاو ده کرده وه (۴۸). هه ر له کاته شه وه ئیدی هه ستی نیشتمان په ره ره تی کوردی به پتربوونی ژماره ی خویندوانی کورد هه ر له ته شه نه کردندا بوو. ئه دمۆنذز پیشنیازی ئه وه ی کرد که سالی ۱۸۹۲ به نیشانه یه کی تایبه ت له میژووی نه ته وه ی کوردا دا دابنریت چونکه له و ساله دا بۆ یه که م جار گۆقارتیک به زمانی کوردی

دهرچوو (٤٩). بازووی بزاقی نیشتمانی کوردیش به پهدابوونی کۆمه لهی یه کیه تی و پیشکه وتن (ئیتیحاد و تهرهقی) که له سه ره تادا نه ته وه جیاوازه کانی نیو دهوله تی عوسمانی هان ده دا، به هیز بوو. کاتیک که سولتان عه بدولحه مید له سالی ١٩٠٨ له سه ره تاخت وه لا نرا بیری نه ته وه بی کوردی له و سه رده مه کورته ی نازادی و بلا بوونه وه ی هه ندی چه مکی دیوکراتییه دا گه شه ی کرد و یانه یه کی کوردی له ئیسته نبوول دامه زرا و ههروه ها پارتیبه کی کوردیش به نیوی پارته هیوا پهیدا بوو.

چهند رۆژنامه و گۆفاریکی کوردیش ده رکه وتن که گرن گترنیان رۆژنامه ی کورت تاقافت و ترقی گازیتسی (رۆژنامه ی هاریکاری و پیشکه وتنی کوردی) بوو. ئەو گوتارانه ی که له و گۆفارانهدا بلا و ده کرانه وه گرنگی ریک خستنی زمانی کوردی وه ک به ردی بناخه ی یه کیه تی و پیشکه وتنی کورد له کاروانی ژیا ری رۆژئا وادا جه خت ده کرده وه. به لام هه ر که کۆمه له ی یه کیه تی و پیشکه وتن (ئیتیحاد و تهرهقی) ده سه لاتی گرته ده ست ئاره زوه تۆرانیبه ته کانی ئاشکرا بوو و ئیدی بیری نه ته وه بی کورد سه ره له نوی تووشی گوشار و سه رکوتکردن بووه وه و ناچار کرا که له پشت په رده و هه شارگه وه خۆ بشاریته وه. که جه نگی گه وره هه لگی رسا، کورده کان هاوشانی سوپای تورک جه نگان و زیانیکی زۆری گیانیان لێ که وت و بوون به خۆراکی جه ننگ و نه خووشی و برسیه تی.

بزاقی نیشتمانی په روه ری کورد دیسان له کۆتایی جه نگدا به شتیوه یه کی ئاگیانه ی به هیز سه ری هه لدا یه وه. پیگه یشتنی چینیکی ناخینی خاوه ن ئاگیایی سیاسی و شاره زلا له و سه رده مه دا یارمه تی ره سینی ئەو بزاقه ی دا.

گه لانی بنده ستیش به خۆشییه وه پیشوازییان له به رنامه به ناوبانگه که ی ویلسۆن بۆ ئاشتی جیهانی کرد، که تیدا پرۆژه ی چاره نووسی بۆ گه لانی بنده ستی ده سه لاتی عوسمانی پیشنیاز کرد. له به ره وه ی به ریتانیا به لئینی دامه زرانندی ده وله تیکی سه ره خۆی به عاره ب دابوو ههروه ها ئه رمه نیش داوای دامه زرانندی ده وله تیکی سه ره خۆیان له کۆنگره ی ئاشتی کردبوو

به و جۆره داخوایی کورده کانیش بۆ سه ره خۆی وه ک نه ته وه کانی ژیر ده ستی فه رمانه وه یی عوسمانی تۆمار کرا. کوردانی دانیشتوانی نیو تورکیا له و کاته دا چالا کانه که وتنه کار و پروپاگه نده یه کی فره وانیان بۆ دامه زرانندی ده وله تیکی سه ره خۆی کورد که له کوردستانی باکور و باشوور پیک بیت ده ست پێ کرد. بۆ سه ره کایه تی کوردستانی سه ره خۆ زۆر که س ناودیر کران وه ک سوره ییا به درخان و عه بدوره زاق به درخان و عه بدولقادر شه مدینان و شیخ مه حموودی حه فید و جه نه رال شه ریف پاشا.

یه کیک له و ناودیراوانه که جه نه رال شه ریف پاشا بوو سه ره کایه تی ده سته یه کی کرد بۆ کۆنگره ی ئاشتی له پاریس بۆ پیشکه شکردنی داخوایی کوردان. ئەو ده ستبه به پیکه اتن له گه ل ده ستی ئه رمه نیدا کاری ده کرد و هه ردوو ده سته که کۆشش و خه باتیان یه کخستبوو بۆ رزگار بوون له ده سه لاتی عوسمانی. هه رچه نده ده وله ته هاوپه یمانه کان چهند خالیکیان خستبووه نیو په یمانی سیقه ره وه که به پیتی ئەو خالانه پریری دامه زرانندی ده وله تیکی کوردی سه ره خۆ له باکوری رۆژه لاتی تورکیادا درابوو (٥٠)، به لام ئەوان له راستیدا به رامبه ر به داخوایی کورده کان دلسۆز نه بوون (٥١). هه ر له و کاته شدا چهند هۆکاریکی دیکه هه بوون که کاریان ده کرده سه ر هه لۆیستی کوردان خۆیان به رامبه ر بیری سه ره خۆی کوردستان. تورکه کان ئەوپه ری هه ول و کۆششی خۆیان خسته کار بۆ راکیشانی کورد به لای خۆیاندا و وه ده سته یانی پشتگرییان و جوامیرانه ترین و دلفره وانترین به لئینیان پێ دان.

ئیدی به و شتیوه یه پروپاگه نده ی تورکی که به درپژایی سالانی ١٩١٨ تا ١٩٢٣ به رده وام بوو له کپکردنه وه ی ده نگی بیری نه ته وه بی کورده دا سه رکه وت. کاتیک ده وله ته هاوپه یمانه کان جاریکی دی له گه ل حکومه ته ی تورکدا له سالی ١٩٢٣ بۆ دانانی په یمانیکی نوی روونیشتن. هاوپه یمانان پشتگرتنی کوردیان پشتگۆی خست و تورکانیش به لئینه هه نگوینیبه کانیان بۆ کورد پشتگۆی خست و به و جۆره په یمانی نوی لۆزان هاته گۆرێ و جیبی

په‌یانی سیقه‌ری گرت‌ه‌وه. په‌یانی لۆزانی‌ش هیچ جوړه ئاماژ‌ه‌یه‌کی بۆ ئاوات و داخوازی‌یه‌کانی کورد تیدا نه‌بوو. تورکی‌اش کاتی‌ک هێزی وه‌به‌ر هاته‌وه و پیتوبستی به‌پشت‌گری و کۆمه‌کی کورد نه‌ما ئیدی هه‌موو جوړه بیرتیکی له مه‌ر به‌خشی‌نی سه‌ربه‌خۆیی به‌ه‌شه کوردیی‌ه‌که دایه دوا‌ه.

تورکیا وای پێ باشر بوو له بری ئه‌وه‌ی که ده‌وله‌تیکی سه‌ربه‌خۆی کورد هه‌بیت و هه‌ره‌شه‌ی لێ بکات، کورده‌کان بخاته بندهستی خۆیه‌وه (٥٢).

ده‌وله‌ته‌ها و په‌یانه‌کانیش به‌تایبه‌ت به‌بریتانیا که به‌رپرسیار بوو هیچ شتیکی نه‌بوو پالیان پیتوبستی بۆ ئه‌وه‌ی بایه‌خ به‌ئاواته‌کانی کورد بدن. له راستیدا سیاسه‌تی بریتانی به‌رامبه‌ر کوردان له‌سه‌ر ئه‌و بناخه‌یه‌بوو که ویلسن به‌م شتی‌یه‌ی خواره‌وه باسی کرد‌بوو: «به‌هه‌موو ده‌ستاوتی‌تیکی گونجاو که له ده‌ستماندا بوو ئاما‌نجمان ساردکرد‌نه‌وه و پووچکرد‌نه‌وه‌ی هه‌موو هه‌ولتیکی بوو که له‌لایه‌ن کورده‌وه بدری بۆ جیا‌بو‌نه‌وه له فه‌رمان‌ه‌وایی ئیران و ئاما‌نجی‌شمان به‌جیه‌یشتنی کوردانی ده‌ره‌وه‌ی ویلایه‌تی مووسل بوو به‌ده‌ردی خۆبانه‌وه و هه‌ر په‌تاریکی که حکومه‌تی تورک به‌رامبه‌ریان بیکات» (٥٣).

هه‌لوتیستی به‌بریتانیا له کوردانی دیکه‌ی دانیه‌توانی ویلایه‌تی مووسل که له ژێر ده‌ستی خۆیدا بوون له پێشدا رارا و بگۆر بوو به‌لان پاشان بریاری خۆی دا به‌وه‌ی ناوچه کوردنشین‌ه‌که بخاته سه‌ر ده‌وله‌ته‌ عاره‌بیه نوێیه‌که که له عیراقدا دامه‌زرا و له‌ژێر ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌ی خۆیاندا بوو. له راستیدا به‌بریتانیا بۆ وه‌ده‌سته‌پێنانی قایل بوونی کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و به‌شه کوردیی‌ه‌که بخاته نیو عیراق‌ه‌وه جه‌نگی‌کی پرۆیا‌گه‌نده‌ی فره‌وانی دژ به‌تورکیا گیرا و له سالی ١٩٢٧دا ئه‌و جه‌نگه به‌سه‌رکه‌وتنی به‌بریتانیا کۆتایی هات. هه‌رچه‌نده به‌بریتانیا له راستیدا کۆمه‌کی به‌ عیراق ده‌کرد بۆ هیه‌شتنه‌وه‌ی ویلایه‌تی مووسلی کۆن له نیو خاکه‌که‌یدا به‌لام به‌لگه‌کان ئه‌وه جه‌خت ده‌که‌نه‌وه که هه‌ولدانی به‌بریتانیا بۆ وه‌دییه‌پێنانی ئه‌و ئاما‌نجه له بۆ ده‌ست‌گرتن به‌سه‌ر نه‌وتی ئه‌م ناوچه‌یه‌دا

به‌پله‌ی یه‌که‌م و به‌هۆی هۆکاری کۆلۆنیالی‌یی دیکه‌وه بوو (٥٤).

ئیدی به‌و جوړه له پاش جه‌نگ کورد له نیو سی ده‌وله‌ته‌دا که ئه‌وانیش تورکیا و ئیران و عیراقن به‌شرانه‌وه. به‌لام ئه‌م ئه‌نجامه‌ش به‌ته‌واوی دژی خواست و ئاواته نه‌ته‌وه‌یی‌یه‌کانیان بوو.

شۆرشه نوپیه‌کانی کورد

به‌شینه‌وه‌ی کوردستان له نیتوان سێ ده‌وله‌تدا هۆکارێکی گرنج بوو بۆ هه‌لگه‌یرساندنی ئاگری شۆرشێ ناوچه‌یی، هه‌رچه‌نده‌ هۆکاره‌ راسته‌وخۆکانی هه‌لگه‌یرساندنیان زۆرجاران به‌هۆی بار و گوزه‌رانی کورده‌کان خۆبانه‌وه‌ بوو. ئه‌وه‌ش کارێکی چاوه‌نۆزکراو بوو به‌تایبه‌ت چونکه‌ پشتگوێخستنی مافه‌ نه‌ته‌وه‌ییه‌کانی کورد له‌لایه‌ن ئه‌و حکومه‌تانه‌وه‌ له‌لایه‌که‌وه‌ و ته‌شه‌نه‌کردنی ئاگایی سیاسی به‌گه‌شه‌کردنی چینی خۆیندوو له‌نیتواندا بوونه‌ هۆی هه‌لگه‌یرسانی ئه‌و جزه‌ شۆرشانه‌.

له‌ تورکیا

له‌ نیتوان هه‌ردوو جه‌نگی جیهانییدا سێ شۆرش له‌ تورکیا به‌ریا بوو، یه‌که‌میان شۆرشێ شیخ سه‌عیدی پیران بوو له‌ سالی ۱۹۲۵دا. هۆیه‌کانی ئه‌م شۆرشه‌ فره‌ بوون به‌لام بیگومان هۆکاری ئایینی نۆره‌یه‌کی گرنجی گه‌یرا له‌ هه‌لگه‌یرسانیدا. شیخ سه‌عید که‌ بۆخۆی پیاوی ئایین بوو و له‌ نیتوان خه‌ڵه‌که‌ یه‌شیدا گه‌لێک ده‌مراست و ده‌ستڕۆشتوو بوو، ئه‌و هه‌نگاوه‌که‌ له‌ی حکومه‌تی که‌مالی نای، به‌تایبه‌ت ئه‌وانه‌ی ئامانجیان لاوازکردنی ئایین بوو یه‌که‌جار کاربان تی کرد (۵۵). به‌لام راستی هۆیه‌ راسته‌وخۆکانی شۆرشه‌که‌ هه‌رچی بووبه‌ت، نیشتمانپه‌روه‌ره‌ کورده‌کان به‌کاربان هه‌ینا و کردیان به‌شۆرشێکی گشتی بۆ وه‌ده‌رنانی تورک له‌ کوردستان. به‌لام ئه‌و به‌رنامه‌یه‌ی بۆ شۆرشه‌که‌ دارپێژابوو به‌گوته‌یه‌ی ئه‌و نه‌خشه‌یه‌ی بۆی که‌شرا بوو به‌هۆی ئاشکرابوونه‌وه‌ ئه‌نجام نه‌درا و چهند خه‌ڵه‌کی که‌می کورد له‌گه‌ڵ خه‌ڵه‌که‌ی شیخ سه‌عیددا به‌شداریی شۆرشه‌که‌یان کرد. له‌ دواییدا به‌سه‌ختیه‌کی زۆر و زیانیکی زۆری گیانی حکومه‌تی تورک توانی شۆرشه‌که‌ دامرکێتی.

ئاگری شۆرشێ دووهم له‌ نیتوان سالانی ۱۹۲۷ و ۱۹۳۰دا

به‌سه‌رۆکایه‌تی جه‌نه‌رال ئیحسان نووری پاشا هه‌لگه‌یرسا. هۆی راسته‌وخۆی هه‌لگه‌یرسانی ئه‌م شۆرشه‌ ئه‌و کارانه‌ بوو که‌ حکومه‌تی تورک ده‌ستی به‌جیه‌یه‌جێکردنی کردبوو بۆ تورکاندنی کورد و که‌مینه‌کانی دی. ئه‌ویش له‌ رێگه‌ی هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ و پووچاندنه‌وه‌ی زمان و نه‌ریت و که‌سایه‌تییه‌ی نه‌ته‌وه‌ییان (۵۶). به‌لام کورده‌کان که‌ شانازی به‌ نه‌ته‌وه‌ی خۆبانه‌وه‌ ده‌که‌ن سه‌ریان بۆ ئه‌و سیاسه‌تی تورکاندنه‌ داننه‌واند و ئه‌وه‌ش بوو به‌هۆی هه‌لگه‌یرسانی ئاگری شۆرشێ به‌هه‌تیز و فره‌وان. حکومه‌تی تورکیش توندوتیژترین ئامرازی به‌کارهێنا بۆ دامرکاندنی ئاگری ئه‌م شۆرشه‌ و له‌ کاره‌که‌ یه‌شیدا سه‌رکه‌وت.

شۆرشێ سێیه‌م له‌ سالی ۱۹۳۷دا له‌ هه‌ریمی ده‌رسیم هه‌لگه‌یرسا. سافراستیان هۆی ئه‌م شۆرشه‌ ده‌گه‌یتره‌وه‌ بۆ ئه‌نجامدانی ئه‌و کاری سه‌رکوته‌کردنانه‌ی که‌ حکومه‌تی تورک دژی هه‌ندێ له‌ سه‌رخه‌ڵه‌کانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ کردی (۵۷). به‌لام ئه‌لفینستۆن هۆی راسته‌وخۆی ئه‌و شۆرشه‌ ده‌گه‌یتره‌وه‌ بۆ بلاوکردنه‌وه‌ی قانونییک که‌ ئامانجی تورکاندن و تواندنه‌وه‌ی که‌مینه‌ ناتورکه‌کان بوو له‌ نیتوانه‌ی تورکدا (۵۸). به‌رگرایی خه‌ڵه‌کان دوو سال درێژه‌ی که‌شرا به‌لام بۆمبارانی سه‌ختی ناوچه‌که‌ سه‌رخه‌ڵه‌کانی ناچار کرد که‌ خۆ به‌ده‌ست هه‌یزه‌کانی حکومه‌ته‌وه‌ بده‌ن و ئیدی دوازه‌ که‌سیان له‌ سێداره‌ دران.

ئه‌لفینستۆن له‌ باره‌ی شۆرشه‌کانی کورده‌وه‌ وه‌ها ده‌لێ: «به‌گوته‌یه‌ی ئه‌و به‌لگانه‌ی له‌به‌ر ده‌ستماندان ده‌رده‌که‌وه‌ی که‌ سیاسه‌تی حکومه‌تی تورک یه‌که‌م له‌لایه‌ن سه‌رخه‌ڵه‌ ده‌ره‌به‌گه‌کانه‌وه‌ به‌ره‌نگاریی ده‌کرا و دووهم له‌لایه‌ن سه‌رۆکه‌ ئایینییه‌کانیشه‌وه‌ به‌ره‌هه‌لستی ده‌کرا. بێجگه‌ له‌وه‌ش سیاسه‌تی تورک کورده‌کانی ورووژاند و بزواند کاتیک که‌ ترسی له‌ ده‌ستدانی که‌سایه‌تی نه‌ته‌وه‌ییان لێ نیشته‌. بیگومان پۆچی نیشتمانپه‌روه‌ریه‌تی نۆره‌ی دیاریکراوی خۆی له‌ پشتی ئه‌و شۆرشانه‌وه‌ ده‌بینی» (۵۹).

له ئییران

له ئییران که متر شوویش رووی ده‌دا. گرنگترین شوویشیک که له ئییراندا روویدایی ئه‌وه بوو که سمکو (ئیسماعیل ئاغای شکاک) پاش جه‌نگی مه‌زنی یه‌که‌م به‌ریای کرد و ئامانجیسی سه‌ربه‌خویی کوردستانی ئییران بوو. به‌لام ئه‌و شوویشه زۆری نه‌خایاند چونکه له یه‌ک کاتدا تووشی به‌ره‌نگاریوونه‌وه‌ی هه‌ردوو حکومه‌تی ئییران و حکومه‌تی ئینگلیز بووه‌وه له پاشاندا ناچارکرا له سنووری عیراق بپه‌رپه‌ته‌وه و خۆی بدا به‌ده‌ست ده‌سه‌لاتداریه‌تی ئینگلیزه‌وه و ئه‌مانیش دایانه ده‌ست ئییران.

به‌لام شوویشی گرنگی دووهم شوویشی قازی محهمه‌د بوو که له راستیدا شوویشیکی ناشتیخووازانه بوو. پارتی دیموکراتی کورد له ۱۵ کانوونی یه‌که‌می سالی ۱۹۴۵دا بانگی دامه‌زراندنی حکومه‌تیکی میلی کوردی هه‌لدا و له کانوونی دووهمی سالی ۱۹۴۶دا قازی محهمه‌د به‌سه‌روکی ئه‌و حکومه‌ته هه‌لبژێردرا. حکومه‌تی قازی محهمه‌د یا کۆماری مه‌هاباد وه‌ک ناوئێرته‌نی یه‌ک سال ژیا به‌لام له‌و ساوه‌که‌مه‌دا توانی گه‌لیک بیراز، به‌تایبه‌ت له باری کشتوکاڵ و فه‌ره‌ه‌نگ و کارگێرپیه‌وه، ئه‌نجام بدا. قازی محهمه‌دیش بو‌خۆی له‌بیر و بو‌چوون و داخوازییه‌کانیدا مرۆقتیکی میان‌ه‌وه بوو وه‌ک رۆژقیلتی بچووک باسی ده‌کات وا ده‌رده‌که‌وه‌ی قازی پیاویکی خاوه‌ن بیروباوه‌رپکی پته‌وه و قایم بووه له‌گه‌ڵ ئازاییه‌کی که‌م وینه و خۆبه‌ختکردنیکه مه‌زن بێجگه له‌وه‌ش فره‌وانی ئاسۆی بیر و میان‌ه‌وه‌ی شیوه‌ی بێرکردنه‌وه‌ی (۶۰). زۆریه‌ی داخوازییه‌کانیسی بو‌تۆتۆتومی بوو. به‌لام حکومه‌تی نیوه‌نده‌کیی ئییران به‌و داخوازییه‌کانه قایل نه‌ده‌بوو. دوای دانوستاندنیکه زۆر له نیوان قازی و حکومه‌تی نیوه‌نده‌کیدا که له پێشدا وای پێشان دا به‌ره‌وشی وه‌پێشها‌توو قایله سوپای ئییران به‌بیانووی پاراستنی ئه‌و هه‌لبژێردنه‌ی که له‌سه‌ر ئه‌نجامدانی پێکه‌اتبوون ها‌ته‌نیو مه‌هاباده‌وه و قازی محهمه‌د و ئه‌ندامانی وه‌زاره‌ته‌که‌ی گێران و پا‌زده که‌سیان له سێداره‌ دران. به‌لام دامرکاندنه‌وه‌ی برا‌قه‌که‌ی قازی محهمه‌د

نه‌بووه هۆی کوژاندنه‌وه‌ی رۆحی نیشتمانپه‌روه‌ریه‌تی له ده‌روونی کوردانی ئییراندا. دادپرسی ئه‌مه‌ریکی ویلیه‌م دۆگلاس له باره‌ی ئه‌م راستییه‌وه وه‌ها ده‌لێ: «له سێداره‌دانی ئه‌م قاره‌مانه کورده بوو به‌هۆی مردنی ئه‌م پیاوه نه‌ک له نیوچوونی بیری نه‌ته‌وه‌یی کوردی، له راستیشدا مردنی ئه‌و هێزیکه‌ی پالپتونه‌ری نوێی به‌م بیره‌به‌خشی» (۶۱).

له عیراق

له عیراقدا گه‌لیک شوویشی کورد دژ به‌ده‌وله‌تی نوێی عیراق رووی دا و هۆیه‌کانیسی تیکه‌لا‌وییه‌ک بوون له هه‌ستی نیشتمانپه‌روه‌ریه‌تی و گازنده و گله‌یی ناوچه‌یی و گوێ نه‌دانی حکومه‌تگه‌لیکی که کۆلتۆنیالیستانه ئاراسته ده‌کران به‌داخوازییه نه‌ته‌وه‌ییه‌کانی کورد. شوویشه یه‌که‌مه‌کان شیخ مه‌حموودی حه‌فید رێبه‌رایه‌تی ده‌کردن و لیوای سلیمانیسی نیوه‌ندی ئه‌و شوویشانه بوو. له سه‌ره‌تای سه‌رده‌می داگیرکردنی عیراق له‌لایه‌ن ئینگلیزه‌وه شیخ مه‌حموود کرا به‌حوکمداری کوردستان (ناوچه‌ی سلیمانی) و تۆتۆمییه‌کی پێ درا. شیخ مه‌حموود له ده‌ستپێکدا هه‌ولێ دا گشت به‌شه‌کانی کوردستانی عیراق له‌ژێر رێبه‌رایه‌تی خۆیدا یه‌ک بخات و وه‌ک هه‌نگاوی یه‌که‌م له‌ژێر سه‌ره‌رشتی ئینگلیزدا بیته. سیاسه‌تی ئینگلیزیش له پێشدا هانی ئه‌م رێبازه‌ی ده‌دا به‌لام زۆری نه‌خایاند ئیدی نیازی به‌ریتانیا گۆرا و پێش دامه‌زراندنی فه‌رمانه‌وه‌ایی خۆمالی هاته‌سه‌ر ئه‌و رایه‌ی که ویلایه‌تی مووسلی کۆن (واتا ناوچه کوردییه‌که) بدریته‌ ده‌م ده‌وله‌تی عیراقی نوێه. بێگومان ئه‌م پارایی و گۆرانه‌ش له سیاسه‌تی ئینگلیزدا که بێ ئومێدی لای شیخ مه‌حموود و نیشتمانپه‌روه‌رانی کورد ئافراندا بوو به‌هۆی هه‌لگیرسانی ئه‌و شوویشانه‌ی که شیخ مه‌حموود له نیوان سالی ۱۹۲۰ و ۱۹۴۰دا دژی حکومه‌تی عیراق به‌ریای کردن. شیخ مه‌حموود له یه‌کێک له شوویشانه‌دا سه‌رکه‌وت و خۆی کرد به‌پاشای کوردستان (ناوچه‌ی سلیمانی) و ئه‌ندامانی وه‌زاره‌ت و کارمه‌ندیسی بو‌خۆی دانا (۶۲). کوردانیسی بو‌ئاسانکردنه‌وه‌ی وه‌دیبه‌پنانی ئا‌وا‌ته‌کانی

خۆبان له دهوری خربوونهوه (٦٣). داخوازیی کوردەکانیش له گهڵ به سهەرچوونی کاتدا کهم بووه و تا وای لێ هات له داواکردن بۆ به کارهێنانی زمانی کوردی له فێرگه و کارگێڕیه حکومهتییهکاندا که بۆ خۆی یه کێک بوو له مافهکانیان که کۆمهلهی نه تهوهکان پڕیاری له سهەر دابوو و حکومهتی عێراق له کاتی خۆیدا دانی پێدا نابوو تێپهڕی نه ده کرد.

هه رچه نده حکومهتی عێراق جار به جار ئه وهی جهخت ده کرده وه که به پێژلێگرنتی ئه و مافه سه ره تایبانه خۆ ده به ستیته وه به لām بهردهوام له جێبه جێکردنیدا خۆی ده دزیه وه و هه ر کوردێکیش داوای جێبه جێکردنی بکردایه به جیاخواز تا و انباری ده کرد (٦٤).

کاتی که شۆڕشه کانی شیخ مه محمود له ١٩٣٠ دا به دوورخستنه وهی شیخ مه محمود بۆ ده ره وهی ناوچه کهی خۆی کۆتایی هات، ئاگری شۆڕشیکی نوێ ئه م جار هیا ن له ناوچهی بارزان هه لگه رسا. شۆڕشه کانی بارزانیش به گشتی ئه و تابه ته ندیتیه یان تیدا بوو که هۆکاره کانیان ناوچه یی بوون و هه یج جو ره بیه و ئامانجێکی جو تیه و نه وه شیان نه بوو

بیه گومان حکومهت توانستی ئه وهی هه بوو ناوچه که له نه هاهمه تی و وهی و کاولکردن و تیکدان و رووخاندن و له نیوچوونی گیانیی بپاریزی، ئه ویش به چاره سه ری هۆی هه لگه رسانی ئه و شۆڕشانه به ژیری و وردبینی و به لای بردنی هۆبه کانی وه ره زی و بپزازی.

یه کهم شۆڕشی دوو هه می بارزان له سا لی ١٩٣١ دا شیخ ئه حمه دی بارزان به پڕیای کرد و هۆبه که شی پریک نا ره زایی و گازنده ی ناوچه یی بوو. سوپای عێراق له ده ستپێکدا به هۆی سه ختی ده قه ره که وه تووشی زیانیکی مه زن هات به لām هه یزی هه وایی پاشایه تی بریتانی فربای کهوت و بۆ دامرکانده وهی ئه و شۆڕشه یارمه تی دا (٦٥).

ئاگری شۆڕشی دوو هه می بارزان سا لی ١٩٣٥ هه لگه رسا و ئه م جار هه ش خه لیل خۆشه و ی ربه رایه تی کرد. هۆبه کانی ئه م شۆڕشه ش وه ک هۆبه کانی

شۆڕشی یه کهم بوون، به لām شیوه ی چاره سه ری له لایه ن حکومه تی نیوه نده کییه وه له شیوه ی چاره سه ری شۆڕشی یه کهم خراپتر بوو. دوای کوشتاریکی درێژخایه ن هه ردوو لا تووشی زیانیکی زۆری گیانی هاتن و هه یزی هه وایی بریتانی نو ره یه کی کاربگه رانه ی تیدا بینی و به هاریکاری ده سه لاتداریه تی تورک سه رکرده کانی شۆڕشه که گیران و بۆ ده ره وهی ناوچه کانی خۆیان دوورخرا نه وه. توندوتیژترین و به هه یزترین شۆڕش له بارزاندا ئه وه بوو له سا لی ١٩٤٣ دا به رپه رایه تی مه لا مسته فای بارزانی هه لگه رسا. ئه م شۆڕشه به نا ره زایی ده رپه یان به رامبه ر ئه و مامه له و په فتاره خراپه ی که حکومهت به رامبه ر ئه و داخوازییانه و به رامبه ر سه رکرده کانیان ئه نجامی ده دا په ره ی سه ند و بوو به شۆڕشیکی نیشتمانی په ره رانه ی فره وان (٦٦). ئه م شۆڕشه نیزی که ی دوو سا لی ک درێژه ی هه بوو (واتا تا سا لی ١٩٤٥) و هه ردوو لا زیانیکی گیانی زۆریان لێ کهوت و به کشانه وهی مه لا مسته فا و چه ند سه د که سی ک له پیا وه کانی به سه ر سنووری ئی ران و دواییش به سه ر سنووری رووسیا دا کۆتایی هات.

زۆر که سان به تایبهت له ئه فسسه رانی سوپا له وانه ی به شداریی شۆڕشه که یان کردبوو له سیداره دران و زۆریشیان بۆ ده ره وهی ناوچه کانی خۆیان دوورخرا نه وه (٦٧). به و شیوه یه ده ره که و ئی که زۆریه ی هۆبه راسته و خۆکانی شۆڕشه کانی کورد نا ره زایی و گازنده ی ناوچه یی بوون ئه گه رچی هه سته نیشتمانی په ره ری نو ره ی کاربگه ری له بزواندن سۆزدا ده دی. دوکتۆر مه جید خه ددووری ده رباره ی روودانی ئه و شۆڕشانه و شیوه ی به ره روو بوونه وه یان له لایه ن حکومه ته وه ده لێ: «کورتیه یی حکومهت له چاره سه ری کاروباری کورددا له وه دا رهنگی ده دا یه وه که په نای ده برده به ر هه یز و دوورخستنه وه یا ده م چه ورکردنی سه رکرده کانیان.

به و جو ره ش هه میشه جه ما وه ری له حا له تی نا ره زاییدا به ره لالا ده کرد و بیه گومان ئه م چاره سه ره ده رفه تیکی وای ده ره خساند هه ر رپه ریکی سه ره ره و بۆ کوردانی تووره په یدا بیه تی ئی دی سه ره له نو ئی ئه و شۆڕشانه سه ره له نده وه» (٦٨).

کوردستانی عێراق و کوردی عێراق

جوگرافیای کوردستانی عێراق

کوردستانی عێراق بریتییە لە چوار پارێزگە (لیوا): پارێزگەکانی مووسڵ، هەولێر، سلێمانی و کەرکووک هەرۆهە بەنیو پارێزگە دیالەشدا درێژە یەهێه و ناوچەکانی خانەقین و مەندەلی دەگریتهوه و ئەو پارێزگە یانەش بەشی باکووری رۆژههلات پێک دێن. لەبەرئەوهی کوردەکان گەلیکی چیا یان ئیدی لەو شوێنە ی که تێیدان لە هەر کۆتییە که دهشتایی دەست پێ دەکات ئەوان بۆ عاره بیان به جی هیشتهوه. بهو جۆره هەرچی دانیشتهوانی دهشتاییه که ی پارێزگە ی مووسڵ هەن گشتیان عاره بن و هەرچی به شه دهشتاییه که ی کەرکووکیش هەر وایه و لەو ی به زۆری عاره ب و تورک ده ژین. لە راستیدا سلێمانی و هەولێر تاکه دوو پارێزگە که پڕانیی دانیشتهوانیان به ته وای کوردن وهک لهم خشته یه ی **خواره وه دا** **دهرده که و ی:**

پارێزگە	رێژە ی %
سلێمانی	۱۰۰
هەولێر	۹۱
کەرکووک	۵۵,۲
مووسڵ	۳۵

خشته ی رێژە ی دانیشتهوان له پارێزگە کوردییه کاند (۶۹)

ده توائی بگوتی ئەو ناوچه شاخاوی و نیوچه شاخاوییه ی کوردی تیدا ده ژ ی نیزی که ی ۷٪ ی پانایی گشتی عێراقه، به لام له هه مان کاتدا گرنگترین سه رچاوه ی سامانی عێراقی تیدایه که نه وته. له گه ل ئەوه دا که تیکرای گشتی به رزی چیاکانی ئەم ناوچه یه له پیچ هه زار پێ تینا په ری، ژماره یه کی زۆر لووتکه هەن له هه شت هه زار پێ به رزترن. ناوچه ر ک و هه له مووته کانی ئەم چیا یان ه که هیشا ده سته ی تیکده ری مرۆقیان نه گه ییشته و نی به دارستان دا پو شراون. به لام به هۆی به کاربردی به رده وام و سووتاندنی دارستان له پیناوی به کاربردی خاکدا بۆ کشتوکال زۆربه ی چیاکان له به رگه رووه کییه کانیان رووت کراونه ته وه. رووباری دیجله به به شی باکووری کوردستانی عێراقدا ده روا و گه لیک چه م و ز ی که به ناوچه کوردییه که دا ده رۆن وه ک خابوور و ز یی گه و ره و ز یی بچوو ک و چه می عزیم و چه می سیروان (دیاله) ی تی ده ر ژین.

به لام ئاو وه وای کوردستانی عێراق له هاویندا نیوه نجییه و له زستاندا زۆر سارده. له وه ز ی زستان و هاوینیشدا دونه گه لیک ی زۆری که ژه به رزه کان به فر دا یان ده پو شی.

به م کورته باسکردنه گرنگی ئەم ناوچه یه بۆ به شه عاره بییه که ی عێراق ده رده که و ی. به هۆی بوونی کان و سه رچاوه ی ئاو وه که له م ناوچه یه دا هەن ناوچه که گرنگییه کی ئابووری هه یه. به شه زۆره که ی نه وتی عێراق له خاکی کورده وه هه لده قولن و به شه زۆره که ی ئەو ئاوانه یش که ده ر ژینه رووباری دیجله وه له چیاکانی ئەم ناوچه یه وه هه لده قولن. هەر بۆیه ش گرنگترین به سته ی ئاو له کوردستانی عێراقدا دروست کراوه. له لایه کی دیکه شه وه جوانی ناوچه که و هاوینی فینکی وای لی ده کات ببیته باشتین هاوینه هه واری دانیشتهوانی ناوچه ده سته ی عاره بییه هاوسپیه که که هاوینیکی گه رمی هه یه. به هۆی هه له مووتی چیاکانیشیه وه ده قه ره کوردییه که له رووی سه ربازییه وه گرنگییه کی زیتری هه یه و بووه به سه نگه ریک ی قاییم بۆ پارێزگاریکردن له ناوچه کانی نیوه راست و باشوور.

سامانی کشتوکال

هەرچه نده کوردستانی عیراق خاکه کهی شاخاوییه، به لام چیاکانی پاناوکن و دهشتاییگه لیکیان له نیوان خویاندا حه شار داوه که به هوی پیت و تۆقی خاکه که یانه وه و به کاربردی سروشتیییه وه (نه مانه وه و پهنگ نه خواردنه وهی ئاو و رۆیشتنی به ئاسانی به هوی لیتی خا که وه- وه رگیتر) بۆ کشتوکال باشن. پانایی زهویییه به که لکه کان بۆ کشتوکال له پارێزگه کوردیییهکاندا بهم شیوه یه ی خواره وه **خه ملێندراوه**:

پارێزگه	گه نم (تۆن)	جۆ (تۆن)
سلیمانی	۷۰۰۰	۷۰۰۰
ههولێر	۱۰۴۰۰	۶۱۰۰۰
که رکوک	۱۰۹۰۰۰	۱۵۶۰۰۰
مووسل	۲۲۲۰۰۰	۱۷۸۰۰۰
سه رجه می گشتی به رهه می عیراق	۴۷۹۰۰۰۰	۱۱۱۱۰۰۰

خشته ی به رهه می گه نم و جۆی پارێزگه کوردیییهکان له سالی ۱۹۵۴دا (۷۲)

ناوچه کوردیییه که له شینایی هاوینه دا به تاییه ت له به رهه مهینانی تووتندا پتر به شداری دهکات تا له به رو بوومی زستانه دا. له راستیدا تووتن شابه رهه می ناوچه کوردیییه که به و تا راده یه کیش چاندنی تووتن هه ر له باکوردا ده کریت. پاش تووتن گرنگی به برنج و لۆکه ده درئ. ئه م خشته یه ی خواره وه به شداری کردنی ناوچه کوردیییه که له شینایی هاوینه ی **سه ره کیدا** **پیشان ده دات**:

پارێزگه	تووتن (تۆن)	لۆکه (تۆن)	برنج (تۆن)
سلیمانی	۲۵۰۱۳	۸۳۰۳	۷۹۵۴
ههولێر	۱۱۰۱۳	۳۱۶۵	۳۸۴۳
که رکوک	۶۸۲	۷۵۰	۹۶۵۶
مووسل	۲۲۷۴	۶۷۲۴	۱۰۲۱۱
سه رجه می گشتی به رهه می عیراق	۴۰۰۶۴	۹۶۲۹۲	۵۱۴۹۲۲

خشته ی به شینه وه ی شینایی هاوینه له ناوچه کوردیییه که دا له سالی ۱۹۵۳دا (۷۳)

پارێزگه	پانایی گشتییی زهویی کشتوکالی به کم ۲	زهویی چینراو به کم ۲	رێژه ی زهویی چینراو له گه ل پانایی گشتیدا %
سلیمانی	۹۵۵۲	۳۵۵۱	۳۷
ههولێر	۱۸۱۷۰	۴۵۵۷	۲۵
که رکوک	۳۰۳۷۶	۵۷۴۳	۲۸
مووسل	۲۹۷۷۰	۲۹۰۵۸	۵۳

خشته ی پانایی زهویی کشتوکالی و زهویییه چینراوه کان له پارێزگه کوردیییهکاندا (۷۰)

به م خشته یه دا ده رده که وئ که پانایی زهویی چینراو له راستیدا هینده ی ته وای پانایی زهویی به که لکی کشتوکال هاتوو نییه. زهوی به که لکی کشتوکال هاتوو له ههولێر به ۲۷۱۶۰ کم ۲ و له که رکوک به ۱۵۲۶۰ کم ۲ و له مووسل به ۲۹۷۷۰ کم ۲ خه ملێندراوه (۷۱).

ئه و به رهه مه کشتوکالیانه ی ناوچه کوردیییه که له ئابوری عیراقدا به شدارییان پت دهکات دوو جۆرن: زستانه و هاوینه. به رو بوومه زستانیییه کان گه نم و جۆن و پارێزگه کوردیییهکان به م شیوه یه ی **خواره وه** **به شداری تیدا ده کن**:

ناوچه کوردییە که له وه بهرهمههیتانی میوه شدا بههه موو جوژه کانییه وه به شدارییه کی زۆر دهکات و لهم خشته یه ی **خواره ودا ئه وه روون ده بیته وه**:

پارێزگه	هه ناره	قوڤ	سێو	هه لئوژه	زه رده لوو
سلیمانی	۱۶۸۸۴۲	۴.۳۲۹	۲.۹۰۳	۱۹.۶۳	۱۱۴۳۷
هه ولیتر	۶۶۲۰۰	۱۱۱.۰۱	۱۴۱.۰۱	۷۳۵۱	۱۶۶۴
که رکوک	۱۶۷۶۹	۱۳۰.۳	۵۸۲۸	۳۴۱۹	۷۶.۰۲
مووسل	۸۶۱۷۶	۸۰.۵۴	۳.۷۶۵	۲۶۷۸۱	۲۵۲۴۸
سه رجه می گشتی به رهه می عیراق	۲.۶۰۲۴۹	۱۰.۳۲۱۳	۷۶۳۹۸۱	۱۷۸.۹۰	۵۶۶.۹۱

خشته ی به شینه وه ی داری میوه له پارێزگه کوردییە کاندایه سالی ۱۹۵۳دا (۷۴)

به شداریکردنی ناوچه کوردییە که له بهرهمههیتانی مزره میوه ی وهک پرته قال و لیمو که مه و ئه وهش ده گه رپته وه بۆ نه گونجانی ناووه وه ای ساردی ئه م ناوچه یه بۆ رواندن و بهرهمههیتانی ئه م میوانه . به لام پارێزگه کوردییە کان به شدارییه کی زۆر له وه به رهیتانی میوه دا ده که ن و خویشیان به ته نۆ گویز و پسته و باهیقه پروه کی دیکه ی وهک ئه وان ده رویتن.

میوه ی ناوچه کوردییە که گرنگییه کی بازرگانی تاییه تی هه یه چونکه په سینی ده که وپته دوای په سینی میوه ی نیوه راست و خوارووی عیراق له بهر ئه وه له کاتی کدا داده به زپته بازار که میوه ی بهرهمههیتراوی ناوچه کانی دیکه ی عیراق له بازاردا که مه .

ئه گه ره نیوهیتانی ئه وه به رو بو مه کشتوکالییه نه ی که باسکران له گه له ره نیوهیتانی ده وه تانی پیتشکه و توودا به راورد بکرتن که میبه ئه وان ه ی باسکراو درده که وئ. هۆی ئه وهش ته نی هه ژاری وه رزیر نییه به لکه ده گه رپته وه بۆ نه زانیی لایه نه ته کنیکیه کانی کشتوکات و خراپی ئه و ئامیر و ئامرازانه ی که له کاری وه رزیریدا به کاریان ده بات. وه رزیری عیراقی به گشتی - چ کورد بی یا عاره ب- نازانی چۆن ئا و به کاریبندی و

زۆر جارن له ترسی ئه وه ی که نه بادا له کاتی پتویستدا ده سنی نه که وئ هه ر به بی هۆ ئا و تکی زۆر به کار ده بات. له هه مان کاتی شدا هه ر ئه و شپوه کۆنه یه ی کاری کشتوکال که له باپیرانییه وه بۆی به جی ماوه په پره وه دکات و ئاگاییه کیشی له باره ی خولی کشتوکالییه وه - که به گوپره ی ئه وه وه رزیر چه ند جوړتیکی جیا وازی به رو بووم به نۆره ده چینی بۆ ئه وه ی پیستی زه و بییه که به پارێزیت- نییه . ئه گه ر وه رزیر خولی کشتوکالییه بزانیت ریتگره ئابووری و کۆمه لایه تییه کان- که به پله ی یه که م ئه نجامی یاسای مو لکداریه تی زه و ی و زار و یاسای ئا و دیرین- ریتگی جیه جیکردنی لئ ده گرن. له کاتی کدا که شپوه ی به یار به به یار کیلانی زه و ی به م جوړه ی که ئیستا جیه جی ده کری به شی گپرا نه وه ی پیت بۆ زه و ی ناکات، وه رزیر بۆ گپرا نه وه ی تۆق بۆ زه و ی به کار برا و مان دوو به ده گمه ن په بینی سروشتی یا ده سترکد به کار دینی. که م جاریش وه رزیر بۆ پاراستنی زه و ی په نا ده باته بهر شپوه ی که نتۆری کشتوکال (شپوه ی چاندن و دره ختاندنی پتیلکه ئاسا که به لاپالی چیا که دا هیللی جاده ئاسا له سه ر یه ک ئاماده ده کری و ده چیندری و ده ره ختیندری وهک ئه وه ی که له ناوچه ی هه ورامان و بادیناندا په پره وه ده کری- وه رگپری) ولپراندن و پاراستنی دارستانگه لیک که هه ن.

هه رچی ئامیرگه لیکیش هه که وه رزیر به کاریان ده بات کۆن و سستن و ئاژه لئ ناساغ و شه که ت رایانده کیشن و گاسنه که ی هه ر به ئاسته م زه و بییه که ده رووشینی و داس و ئامیری گپره که ی کاتیکی زۆریان ده وئ و ئه نجامی باشیش ناده نه ده سته وه. وه رزیر بۆ ئه وه ی داها تیکی زۆری ده سته که وئ ده بی شپوه ی زانستی کشتوکال فیبری و ده بی ئه م ئامیره کشتوکالییه ی ئیستای بگۆزی به ئامیری میکانیکی نوئ، که ئه وهش بیگومان به واتای به کاریهیتانی توکتور و کۆمباین نییه . ئامیره گچکه کان که به شپوه ی نوئ دروست ده کرین و ئاژه لئ به هیز رایانده کیشن له م کاته دا جیی ئامیری گه و ره ده گرنه وه که پتویستییان به سه رمایه ی قه به و خه رچی

زۆر هه‌یه. به‌هه‌رحال ئه‌م بېرازه ته‌کنیکییانه به‌بێ هاریکاری ماددی و مه‌عنه‌وی له‌ نیوان حکومه‌ت و وه‌رزێردا و به‌بێ چاککردنی یاسای مولکداریه‌تیی زه‌وی که ئیستا له‌ ولاته‌دا هه‌یه، ناگریت. هه‌رچی زه‌وی و زاری کشتوکالییه له‌ ناوچه کوردیییه‌که‌دا ئه‌ویش وه‌ک یاسای ناوچه عاره‌ببیه‌که‌یه که یاسای مولکداریه‌تیی فره‌وانه به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ره‌وشی کوردستان له‌ ناوچه عاره‌ببیه‌کان باشته‌. ئه‌م خسته‌یه‌ی خواره‌وه وینه‌یه‌ک له‌ مه‌ر ره‌وشی مولکداریه‌تیی کشتوکالی له‌ ناوچه کوردیییه‌که‌دا

پیشان ده‌دات:

پارێزگه	پانایی زه‌وی مولک به ۲ کم	ژماره‌ی مولکه‌کان	تیکرای قه‌باره‌ی مولکه‌کان به هیکتار
سلیمانی	۲۶۸۵	۱۷۶۲۸	۱۵
هه‌ولێر	۴۹۹۵	۱۵۱۹۹	۳۳
که‌رکووک	۸۵۶۲	۷۴۰۹	۱۱۶
مووسل	۱۰۶۶	۳۱۵۳۲	۳۲

خسته‌یه‌ک ره‌وشی مولکداریه‌تیی کشتوکالی له‌ پارێزگه کوردیییه‌کاندا
پیشان ده‌دات (۷۵)

له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا که یاسای مولکداریه‌تی کشتوکالی له‌ هه‌ردوو ناوچه عاره‌بی و کوردیییه‌که‌دا وێک ده‌چن هه‌شتا وه‌رزێری کورد به‌گشتی له‌ وه‌رزێری عاره‌ب جیگرته‌وتره و زیتیر به‌نده به‌زه‌ویییه‌وه و له‌ زۆریه‌ی باریشدا وه‌رزێری کورد زه‌ویییه‌کی دیاریکرای له‌ باوک و باپیرانه‌وه بۆ ده‌مینیتیه‌وه که کشتوکالی تیدا بکات و خاوه‌ن مولکیش ناتوانی له‌ زه‌ویییه‌ وه‌ده‌ری نێ، به‌و جوهره‌ش خاوه‌ن مولکداریه‌تیی نیشته‌جیبوون له‌ ناوچه کوردیییه‌که‌دا له‌ شێوه‌ی گوندایه که جیگیر و چه‌سپاوه. هه‌رچی وه‌رزێری عاره‌ببیشه مافی ئه‌وه‌ی نییه زه‌ویییه‌کی ده‌ستنیشانکرای هه‌بیت، که هه‌موو سالیک بتوانی کشتوکالی تیدا بکات، له‌ به‌ر ئه‌وه‌ش ژيانی ئه‌و باری

ناسه‌قامگیری بالی به‌سه‌ردا کیشاوه و به‌رده‌وام له‌ شوئینیکه‌وه بۆ شوئینیکی دی له‌ گواستنه‌وه‌دايه. هه‌ر بۆیه ماله‌که‌شی ساکاره و به‌ناسانی تیکده‌دری و له‌ رواله‌تدا بریتیییه له‌ زنجیک که به‌داره خورما و له‌بان دروست کراوه.

جو‌ری خاوه‌ن‌داری و نیشته‌جیبی باو له‌ لادبێ ناوچه عاره‌ببیه‌که‌دا له‌ شێوه‌ی کۆمه‌لدايه که ده‌کاته گه‌رۆکه گوند نه‌ک گوندی نیشته‌جیبی و چه‌سپاو. جیاوازییه‌کی دیکه له‌ نیوان ناوچه کوردیییه‌که و ناوچه عاره‌ببیه‌که‌دا که هه‌یه شێوه‌ی به‌شینه‌وه‌ی داها‌تی کشتوکالییه له‌ نیوان وه‌رزیر و خاوه‌ن مولکدا. به‌گوێره‌ی شێوه‌ی به‌شینه‌وه‌ی به‌ره‌م له‌ نیوان وه‌رزیری کورد و خاوه‌ن مولکدا به‌شی خاوه‌ن مولک له‌ نیوه‌ی هاوینه‌به‌ره‌م (به‌تایبه‌ت تووتن و لۆکه) و ده‌یه‌کی داها‌تی زستانه‌یه به‌ره‌م (که ده‌یه‌کاله) که به‌شێوه‌یه‌کی گشتی دانه‌وتیله‌یه، تیناپه‌ری. به‌لام به‌شی وه‌رزیری عاره‌ب له‌و زه‌وییانه‌دا که ئاو‌دیری ده‌کرین و ته‌رکالن ۳/۵ یا ۲/۳ یه ئه‌گه‌ر خاوه‌ن مولک به‌تۆ به‌شداری بکات و له‌و زه‌وییانه‌شدا که به‌ئامراز (مه‌کینه و ماتۆر) ئاو‌دیری ده‌کرین ۲/۵ یه (۷۶). به‌لام ئه‌م به‌شه له‌ راستیدا زۆر که‌م ده‌بیته‌وه چونکه باجی سه‌رکار (۷,۵٪) و باجی حکومه‌ت (۱۰٪) و به‌شی قاوه‌چی و دیوه‌خان و مه‌لا و میروای لێ ده‌بدری.

وه‌رزیری کورد له‌ چاندنی زه‌ویییه‌که‌یدا تووشی سه‌ختیییه‌کی زۆر ده‌بیت و به‌رپرسی یه‌که‌مه‌یش له‌وه‌دا یاسای مولکداریه‌تیی زه‌وی و زاری کشتوکالییه. مولکداری کورد به‌گشتی له‌ باره‌ی کاروباری زه‌ویییه‌که‌ی خۆیه‌وه تا راده‌یه‌ک هه‌یج نازانیت و به‌سه‌رمایه‌ش به‌شداری به‌ره‌مه‌پێنانی زه‌وی ناکات و هه‌موو تیچوون و ئه‌رک و به‌رپرسیارییه‌کیش ده‌که‌وتیه ئه‌ستۆی وه‌رزیری کورد. وه‌رزیری کورد. وه‌رزیری کورد له‌ به‌ره‌ئه‌وه‌ی هه‌مووده‌م له‌ وه‌رزیری عاره‌ب زیتیر مه‌ترسیی ئه‌وه‌ی هه‌یه تووشی لێقه‌ومانی سروشتی بیت، به‌رده‌وام پتویستی به‌پاره و تۆ هه‌یه و

قه‌رزداره. رهنه‌گه سه‌رسه‌خترین و خه‌ته‌رناکترین دوژمنی وهرزیری کورد وشکه‌سالی و کهم بارانی بیت.

کشتوکالی زستانه له زۆریه‌ی ناوچه‌کاندا به‌ستراوه به‌بارانه‌وه. نه‌گه‌ر هات و باران دواکه‌وت یا پینش کاتی خۆی که‌وت یا کهم باری نه‌وه ده‌بیتته هۆی برسی بوونی وهرزیری کورد، چونکه نه‌وه مانای تیاچوون و زیان پیکه‌وتنی تۆوه‌که‌به‌تی و نه‌وه ده‌گه‌به‌نی که له بری هبچ جوړه به‌ره‌میک بو به‌کاربردن یا فرۆشتن یا چاندنی له سالی داها‌توودا قه‌ره‌بوو نا‌کریت. کشتوکالی هاوینه‌ش به‌شیتوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی پشت به‌کانیاوه‌کان ده‌به‌ستیت. ئاوی کانیاوه‌کانیش به‌پله‌ی به‌که‌م ده‌گه‌ریتته‌وه بو چه‌ندیتیی بارانی زستان و چه‌ندیتیی به‌فری کۆوه‌بووی سه‌ر ترۆپکی چیاکان. نه‌گه‌ر زستانیکی که‌م باران و نیوه‌گه‌رم به‌سه‌ردا بیت ئاوی کانیاوه‌کان که‌م ده‌بی و وشک ده‌که‌ن و کشتوکالی هاوینه‌ش ده‌فه‌وتی:

دووه‌م دوژمنی وهرزیری کورد میرووه به‌تایبه‌ت کولله و سن و کرمی په‌موو که هه‌موو سالی‌یک کشتوکال خراب ده‌که‌ن و تیک ده‌ده‌ن. هه‌ندی‌یک سال کولله ته‌واوی به‌ره‌مه‌که ده‌خوات و سنیش پتر له نیوه‌ی به‌ره‌مه‌که تیک ده‌دات. قه‌لاچۆکردنی نه‌م میرووانه‌ش زۆرجاران به‌شیتوه‌یه‌کی نازانستیانه ده‌کرئ بۆیه زبانیان سالانه دووباره ده‌بیتته‌وه.

نه‌گه‌ر سروشت به‌هۆی نه‌مانه‌وه و په‌نگنه‌خواردن و ئاسان رۆیشتنی ئاوه‌وه به‌هۆی لیبی‌یی خا‌که‌که‌وه له زه‌وییه چیا‌یه‌کاندا وای کردووه که وهرزیری کورد له زبانی شوژه‌کاتیی زه‌وی و زه‌نه‌کاو، که گیروگرفتی به‌که‌می وهرزیری عاره‌به، به‌دوو‌ر بی، نه‌وا گیروگرفتیکی له‌وه‌گه‌وره‌تری هه‌یه، نه‌ویش گیروگرفتی داشۆرانی زه‌وییه. نه‌م گیروگرفته‌ کارپکی و ده‌کات که زه‌ویی کشتوکالی ده‌کات به‌زه‌وییه‌کی به‌رده‌لانی په‌قه‌ن که ته‌نی خۆلیکی که‌م دایپۆشیی. داشۆرانی زه‌ویش ده‌ره‌نجامی نه‌رواندنی داره له هه‌راز و لاپالی که‌ژه‌کاندا بو ناماده‌کردنی به‌ره‌ستیک بو ریتگه‌گرتن له لافاوی به‌ته‌وژمی به‌رزایی شاخه‌کان، هه‌روه‌ها به‌هۆی په‌یره‌وه نه‌کردنی

ده‌ستاویژ و شیتوه‌ی زانستی له کیلانی زه‌وییه لیتگه‌کاندا به‌شیتوه‌ی پیتلکه‌ی (که‌نتوری) داشۆران روو ده‌دا. ئاشکراشه که گلی که‌م و ته‌نک به‌هۆی که‌می خۆراکی رووه‌که‌وه ده‌بیتته هۆی لاوازی به‌ره‌م.

که‌واته وهرزیری کورد گیروگرفتیکی زۆری هه‌یه که له دوا‌ییدا ده‌بنه هۆی لاوازی توانستی به‌ره‌مه‌پینانی و نزمیی ئاستی ژبانی. ئاشکراشه نه‌م ئاکامه ته‌نیا زیان به‌لایه‌نی مرۆفایه‌تی ناگه‌به‌نی، به‌لکه له ریتگه‌ی که‌می چه‌ندیتی و ئاستی به‌ره‌مه‌پینانه‌وه زیان له سامانی نیشتمانی ده‌دا و داها‌تی نیشتمانی که‌م ده‌کاته‌وه. بو چاره‌سه‌ری نه‌م گیروگرفتا‌نه‌ش ده‌بی له‌سه‌ر را ده‌ست پچ بکه‌ین واته ده‌بی گیروگرفتی مو‌لکایه‌تیی کشتوکالی چاره‌سه‌ر بکه‌ین، نه‌ویش به‌وه‌ی که مو‌لکداریه‌تیی پارچه زه‌وییه‌ک که له رووی پاناییه‌وه هۆشگیر بیت و له‌گه‌ل توانستی به‌ره‌مه‌پینان و جوړی زه‌وییه‌که و شیتوه‌ی به‌خپۆکردنییدا بگو‌نج، بدرئ به‌وه‌رزیر. به‌لام نه‌مه چاره‌سه‌ریکی ته‌واو نییه نه‌گه‌ر بیت و کۆمه‌له کارپکی دیکه نه‌کرین، وه‌ک قه‌رزدان به‌وه‌رزیر به‌سوودپکی که‌م و مسۆگه‌رکردنی تۆی پیتویست و هاندانی کۆمه‌له هه‌روه‌زه‌وییه‌کان، که هاسان کردنه‌وه‌ی کپینی تۆو بو وهرزیر ده‌گرنه نه‌ستۆی خو له ته‌ک به‌کرپگرتنی مه‌کینه‌ی ئاسان به‌کاربه‌ر و ده‌سته‌به‌رکردنی عه‌مباری پیتویست بو هه‌لگرتنی دانه‌ویله‌ی زیاد، هه‌روه‌ها کارکردن بو به‌شینه‌وه‌ی به‌ره‌می کشتوکالی. ده‌بی کیلگه‌ی تاقیکردنه‌وه و پینوینیکاریی کشتوکالی به‌شیتوه‌ی پراکتیکی و به‌سوود بو باره‌پینان و فیکردنی وهرزیر- له مه‌ر چۆنیه‌تیی پاراستنی گل و به‌کاربردنی ئاو و په‌یره‌کردنی خولی کشتوکالی و به‌جیه‌پینانی چاندنی تیکه‌ل و به‌کاربردنی په‌ین و قه‌لاچۆکردنی میروو و تا ده‌گاته دوا ریتگه و شیتوه‌گه‌لیک بو به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی به‌ره‌می کشتوکال- ده‌سته‌به‌ر بکریت بو به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی ماددی وهرزیریش- که یه‌کجار نزمه- ده‌بی تۆرپکی ریتگه‌ی ها‌توچۆ چی، بکرئ به‌تایبه‌ت لاری له نیوان گوند و کیلگه‌کاندا، چونکه به‌بی تۆری ریتگه‌وبان

گواستننه وهی بهرووبوومی کشتوکال بۆ ئهوهی بخهریتته بهر دهست زۆرتترین ژمارهه کپیار ناکریت و ئهگه ئهوه کارهش نهکریت، ئهوا ئهوه بهرهه مانه خراب دهن یا نرخیان بهیه کجاری دیتته خواری. ههروهها دهبن چاککردنی باری ژبانی وهزیران تهنی لایهنی مادی نهگرتتهوه، بهلکه دهبن لایهنه کۆمه لایهتیه کانیس که باری فرههنگی و لهشساعی و گشتی دهگرهوه چاک بکرین. چاککردنی ئهوه لایانانه له راستیدا پیکهوه گرتدراون، گریدانیککی زۆر بههیز. بیرازی ئابووری ئهگه بیرازی کۆمه لایهتیی له تهکدا نه بیتت نهنجامیککی باشی نابیتت. بیرازی ئابووریهه بهرهه می تهواوی خوئی نادات له کاتیکدا که وهزیر له ژیر کارتیککردنی نه ریتی کۆمه لایهتیی کۆندا بیتت و بهکۆتی زه بوونی و کۆبلایه تی و فیئل و هه لئه تاندن و ته مه لئی و درۆ که پاشماوهیه کی بۆگه نی چه ند پشتیکن به سترابیتته وه. کهوا بوو دهبن له ریگه ی فرههنگ و ریتونیککردنه وه نرخ و وهزیر وهک مرۆف بگپد ریتته وه - بۆ ئه وهی بیتته مرۆفیککی دهروون ئازاد و شانازی به سه ره رزیی خو به وه بکات و به ته نگ خیزانییه وه بیت و هینده ی به ته نگه وه هاتنی به ره وهندی خوئی ریزی به ره وهندی خه لکی دیکه ش بگریتت- بۆ ئه وهی بیرازی ئابووری و بیرازی کۆمه لایه تی هاوشان له تهک به کتردا برۆن و له دواییدا بنه هوئی دروستکردنی هاوولاتییی باش که ماف و ئه رکه کانی خوئی بزانییت و کاره کانیسی زۆر به باشی بکات.

ناژه لاری

ناوچه کوردیهه که له سامانی ناژه لئی ولاتی شیدا به شدارییه کی گه وه دهکات و رهنگه ئه م به شداری کردنه شی له به شداری کردنی له سامانی کشتوکالیدا زینتر بیتت. بیجگه له کوردانی ره وهند که پیشه یان ناژه ل به خپو کردنه، وهزیری کوردیش له وهزیری عاره ب پتر گرنگی به ناژه ل به خپو کردن ددها. هه چه نده به خپو کردنی ناژه ل له هه ردو ناوچه کوردی و عاره بییه که دا له سه ر بنه مای کشتوکالی تیکه ل- واته به کاره یانی پیسایی ناژه ل بۆ په یینکردنی زهوی و به کاربردنی ناژه ل بۆ به ره مه یانی

شیره مه نی- به ریوه ناچی، به لام له گه ل ئه وه شدا هیشتا وهزیری کورد گرنگیه کی تایبهت ددها به وهی که به گویره ی توانستی ئابووریی خوئی چه ند سه ریک ناژه لئی هه بیتت. رهنگه ئه م سووربوون و به ته نگه وه هاتنه یسی بگه ریتته وه بۆ ئه و په ندانه ی که سروشت فیتری کردوون ئه ویش به وهی که رهنگه به هۆی بی بارانی و میرووه لیه ومانیک وه پیش بیتت و که چون گه ره که پشت به سه رچاوه یه کی دیکه ییش به سه ستی. وهزیری کورد ریتچالی ناژه له کانی بۆ خو راککی خوئی و ناژه لیش بۆ جۆت و گواستننه وه به کار ده بات. وهک به لگه یه کی به شداری کردنی ناوچه کوردیهه که له سامانی ناژه لدا ئه م خسته یه ی خواره وه هه ندی شتمان بۆ پروون دهکاته وه:

سهرجه می گشتی به رهه می عیراق	پاریزگه				ناژه ل
	مووسل	که رکوک	هه ولیر	سه لیمانی	
۱۶۱۸۱۴۵	۴۸۳۵۴۴	۲۶۳۰۳۲	۱۴۰۳۸۸	۳۴۷۲۷۴	بزن
۴۴۸۴۱۵۶	۷۴۹۹۷۸	۵۲۲۱۶۴	۱۶۹۱۰۶	۲۳۳۶۶۴	مه ر
۷۱۱۹۱۸	۶۳۶۶۹	۴۵۰۰۵	۳۰۰۶۵	۸۸۱۱۶	ره شه ولاخ (مانگا و گا)
۳۹۸۷۹۸	۵۷۳۴۸	۳۲۴۹۵	۲۲۳۷۵	۱۸۵۸۶	که ر
۱۳۷۴۴۶	۱۱۵۲۲	۳۸۸۳	۳۳۴۷	۳۵۳۷	چاره وی (ئه سپ و ماین)
۵۶۶۷۳	۳۱۶۶۶	۹۴۰۰	۸۲۴۳	۳۰۲۵	هیستر
۴۷۳۹۵	۲۲۴۴	۹۴۳	۶۸۸	۴۱۲	گامیش
۳۷۶۹۶	۱۶۱۹۵	۹۴۰۰	۱۰۱	۱۳۹	وشر

خسته یه ک که ناژه لئی وهزیری گونده کشتوکالییه کان له پاریزگه کوردیهه کاند (بیجگه له ناژه لئی ره وهنده کان) پیشان ددهات (۷۷).

خشتهی پیتشوو به پروونی گرنگیی به شداریکردنی ناوچه کوردییه که له ناژه لداریدا، به تایبته له بز و مهر و رهشه و لاخدا، پیشان ده دات. به لام ئەم سامانه ناژه لیبیهش وهک سامانی کشتوکالی گیرۆدهی چەندین گیرۆگرفته. ناژه لئی کورد به گشتی ناساغ و له ر و لاوازن و تیکرای ریتیهی مردن له نیویاندا زۆر به رزه و پهنگه هه ندی جار بگاته ۵۰٪ (۷۸) ئەوهش دهگه ریتیهوه بۆ کۆمه له هۆکارێک گرنکه که شیان بایه خ نه دانه به ناژه له هه موو پروویه که وه وهک جینگه و له وه رگه و له شساغیی گشتی. پشتیر و تهوبله و گه وری ناژه لان هیهچ جوهره مهرجیکی له شسازیی تیدا نییه. ناغل و پشتیر و گه و رهکان بریتین له چەند ژوو ریکی تهنگ و تاریک و زۆر گهرم و یه کجار پیس، بۆیه ئەو پشتیرانه یاریدهی بلا بوونه وهی میکرو ب و نه خووشی ده دهن و ده بنه هۆی ئەوهی ناژه له تووشی سی ئاوسان بن. هه رچی له وه رهگه کانی شه تا رادهیهک زۆریه کاتی سال و شکن و به شپوهیه کی ئاسایی ناژه له پاشماوهی پاش درهوی دانه و یله ده له وه ری. هه رچه نده له وه رهگه کانی ناوچهی باکور له له وه رهگه کانی ناوچهی باشوور له وه ریان زۆر تره، به لام ئەوه شدا و به تایبته تی له وه رزی زستاندا به شی خو راکێ ناژه له ناکهن. بۆیه بریک له ئەرکه کانی حکومهت، بۆ به رزکردنه وهی ئاستی ناژه لداری، هاندانی چاندنی له وه رهگه یه به شپوهی زانستی و پاراستنی له وه رهگه کانه که هه ن له له نیوچوون. دهسته به رکردنی ئالیک و خو راکێ پیوست بۆ ناژه له هاوین و زستاندا یه کیکه له گرنگترین هۆکارگه لیک که ده بنه هۆی به رزبوونه وهی ئاستی له شساغیی ناژه له.

له بهر که میی ئامرازی تیمارکردنی وهک ئەستیلکی له ئاوه لکیشان و که میی دوکتۆری ناژه له (بهیتال) و نه بوونی فه رهه نگیکی له شساغیی تایبته به ناژه له، هه رچی چاودتیرکردنی له شسازیی ناژه له تا رادهیهک نییه. بۆیه ده کړی بگوتری به شینه وهی بنکهی تیمارکردنی ناژه لان به سه ر گوند و ئاوا ییه کاندایه شپوهی پیوست گرنگترین هۆکاره که رینگه ی

ته شه نه کردنی درم و نه خووشی له نیو ناژه لدا ده گری. کۆمیتیه ی بانکی ئاوه دانکردنه وهی نیو ده ولته تی بۆ به رزکردنه وهی ئاستی ناژه لداری له عیراقدا ئەم کارانه ی خواره وهی وهک پیشنیاز دا به حکومه تی عیراق بۆ جیبه جیکردنیان:

۱- دهسته به رکردنی ژماره ی پیوست له پسپۆر و دوکتۆری تیمارکه ری ناژه له و کارمه ندی مه شق کردوو له سه ر به خپو کردنی ناژه له و شپوهی قه لچۆ کردنی نه خووشی.

۲- چاککردن و دهسته به رکردنی ئەستیلکی له ئاوه لته ندنی ناژه له به شپوهی پیوست و دامه زاندنی ئەزموونگه ی پیوست له هه موو پارێزگه کاندایه بۆ دۆزینه وهی نه خووشیه کانی ناژه له به خیرایی له ناوچه ی مه به ستدا.

۳- دهسته به رکردنی چاره سه ری سیستما تیک و پارێزه ر دژی میکرو ب و کرمی ناوه کی و قه لچۆ کردنی میکرو بی ده رکه ی به له ئاوه له لکیشانی ره شه ولاخ و په ز (۷۹).

هه روه ها کۆمیتیه که ئەوه ی جهخت کردوو که ناژه له سه رباری ئەو کارانه پیوستییان به چاککردن هه یه له گه له ناژه له دیکه دا که ساغترن.

هه رچی ناژه له ی خیله کۆچه ره کانه که میی ئاوه و کۆچی دوور دیتێ که ده بنه هۆی به رزبوونه وهی ریتیه ی مردن له نیویاندا، کاربان ده که نه سه ر. له به رئه وه ده بی له سه ر ئەو ریبانه ی خیله کۆچه ره کان ده یگر نه بهر، بۆ خو یاراستن له گه رمیی خو ر په ناگه دروست بکرت و بۆ دهسته به رکردنی پیوستیه کانی مرۆف و ناژه لیش، له هه مان کاتدا ده بی بیری ئاوه له که ندری.

سامانی كانزا و پيشه‌سازى

سامانى كانزا له ناوچه كوردییه‌كه‌دا به‌زۆرى له بوونى نه‌وتدا خوْ ده‌نوئى. پشكینه سه‌ره‌تاییه‌كان ئه‌وه‌یان سه‌لماندوه‌وه ناوچه كوردییه‌كه ئاسن و ژیر و مس و په‌ژووی به‌ردى تیدایه، به‌لام هه‌موو ئه‌م كانزایانه بایه‌خیتكى ئابووریان نییه چونكه نرخى تیچوونى ده‌ره‌یتانى چ له رووى چۆنیه‌تى و چ له رووى چه‌ندیتیشه‌وه ئابووریانه نییه. هه‌رچى به‌ردى مه‌ر مه‌ر و به‌رده قسله‌كانى دیکه‌ن ئیستاکه به‌شيوه‌یه‌كى فره‌وان له دروستکردنى كه‌ره‌سته‌ى بینادا به‌تایبه‌ت چیمه‌نتۆ به‌کار ده‌برین. بۆ ده‌ره‌یتانى چیمه‌نتۆ له پارێزگه‌ى سلیمانى کارگه‌یه‌ک دامه‌زراوه و ئومیدیش هه‌یه له‌م جوړه پيشه‌سازییانه له داها‌تودا زۆربن.

ئهو پيشه‌سازییانه‌ى ئیستا له كوردستاندا هه‌ن- ئه‌وانیش وه‌ك ئه‌وانه‌ى ناوچه عاره‌ببیه‌كه- پيشه‌سازى سه‌ره‌تایی و ناوچه‌بین و له دروستکردنى كه‌ره‌سته‌ى خو‌ماليی نېوما‌ل و چینی کوتا‌ل كه پزشاکى خو‌ماليی كوردی لى دروست ده‌کړى، تیناپه‌رن. له نېو گونده كوردییه‌كانیشدا دروستکردنى رایه‌خ و ژیره‌خه‌ر زۆر باوه. ناوچه كوردییه‌كه بۆ دامه‌زاندنى پيشه‌سازى جگه‌ره و رستن و شه‌كر و ئامرازى دارین و كاغه‌ز و هه‌روه‌ها گشت جوړه پيشه‌سازییه‌ك كه له به‌ره‌مه‌كانى نه‌وت سوود وه‌رده‌گرن له باره. بۆیه ده‌بى پيشه‌سازییه فره‌وانه‌كان كه به‌ره‌مه‌ى ناوچه‌كه به‌کارده‌بن به‌تایبه‌ت به‌ره‌مه‌ى كشتوكا‌لى، هان بدرین.

كوردیه‌كان ئه‌وه‌یان سه‌لماند كه ده‌توانن كار هه‌نهرییه‌كان به‌ باشى و به‌خیرایى فیتین و به‌ماوه‌یه‌كى كه‌م ببه‌ کارگه‌رى کارامه.

په‌نگه‌ گرنگترین هۆكارىك هانده‌رى دامه‌زاندنى پيشه‌سازى بېت له ناوچه كوردییه‌كه‌دا زۆرى و ده‌ستپێراگه‌یيشتنى سووته‌مه‌نى بېت كه به‌هۆى زۆرى نه‌وت و سه‌رچاوه‌ى ئاوه‌وه ده‌توانرئ بۆ گووراندنى وه‌ى ئه‌له‌كترىك و به‌رپه‌بردنى کارگه‌كان به‌کاربرین. ناوچه كوردییه‌كه هېچ گيروگرفتییكى

كه‌مى کارگه‌رى نییه به‌تایبه‌ت ئه‌گه‌ر كشتوكا‌ل رېيازتیكى زانستییانه بگرتیه به‌ر.

بارى كۆمه‌لايه‌تى

بارى كۆمه‌لايه‌تیی ناوچه كوردییه‌كه له رووى خانوبه‌ره و نيشته‌جی و بارى له‌شساغى و فره‌ه‌نگییه‌وه ئه‌گه‌ر له بارودۆخى ناوچه‌ى عاره‌ببیه‌كه خراپتر نه‌بیت ئه‌وا به‌گشتى خراپه.

گوندى كورد

گوندى كورد بریتییه له چه‌ند خانوبه‌یه‌كى خراپ و ناحه‌زى پیکه‌وه لكاو كه هېچ جوړه مه‌رجیكى له‌شساغیيان تیدا نییه. خانوه‌كان به‌گشتى له چه‌ند ژووړتیكى ته‌نگه‌به‌رى كه‌م رووناك پینك هاتوون و مرۆف و ئاژه‌لێشیان تیدا هاوبه‌شن. په‌نگه‌ خراپترین نه‌ریتىك له كن كوردان هه‌بیت، كه كارىكى خراپ ده‌كاته سه‌ر له‌ش سازى گشتى، ژيانى ئاژه‌ل بېت له نېو مالاندا.

ئاغل و گه‌ور و ته‌ویله‌كان بریتین له گه‌له‌خان (دیوگه‌لیكى ناوه‌كى) و ده‌ركه‌كانیان به‌سه‌ر دیوه‌خان (ژوورى دانیشتن)ه‌ویه، ئه‌گه‌ر دیوه‌خان بۆ خو‌ى وه‌ك پشتیر و گه‌ور و ئاغل به‌کار نه‌برئ. هه‌رچى گوندیشه زۆر پیس و پۆخله و پیسایى ئاژه‌لێش وه‌ك گردى به‌رزبه‌رز به‌ده‌وروبه‌رى مالاندا بلابووه‌ته‌وه و پاشماوه و پیسیی نېو مالیش له‌نېو كووچه و كو‌لانى گوندا بلاوه. له‌ناو ئاوايشدا رینگه به‌واته‌ى راستى رینگه نییه. پرۆژهى ئه‌له‌كترىك و ئاوى خاوتینیش له گوندى كورددا تا راده‌یه‌ك هه‌ر نییه.

پرۆژهى ئه‌له‌كترىك له لیواى سلیمانى له سئ شاردا هه‌یه و پرۆژهى ئاوى خاوتینیش به‌زۆرى له قه‌زاكاندا هه‌یه. گوندى كورد به‌گشتى ئاوى كانى به‌کار ده‌بن. كانیاویش له‌ژیر زه‌وییه‌وه هه‌لده‌قولئ و مه‌ودایه‌كى دووردریژ پيش ئه‌وه‌ى بگاته گوند به‌ژیر یا به‌سه‌ر زه‌ویدا ده‌روات. ئه‌م

ئاوهرۆیهش مادام بەدەرەوویە ئەوا بیگومان تووشی خۆرە دەبێ و بیجگە لەوێش هەندێ ئاوی کانیاو خاوەن نییە و بۆ لەشساغی باش نییە چونکە رێژەی خۆیی زۆر بەرزە. کانیاو بەشێوەیەکی ئاسایی بۆ خۆشۆردن و جلشۆردن و خواردنەو بەکار دەبرێ. رەنگە گەورەترین بەلگە بۆ باری پشتگۆتێخراوی گوندی کورد کە مویی شارەوانی بیت لە پارێزگە کوردییەکاندا. چونکە شارەوانی ئەلەکتیریک و پرۆژەیی دروستکردن و دامەزراندن و لەشساغی و هی دیکەیی لەو جۆرە ساز دەکات، پارێزگەیی سلیمانی (کە ژمارەی دانیشتوانی ۲۲۶۴۰۰ کەسە) ۷ شارەوانی تێدا یە و پارێزگەیی هەولێر (کە دانیشتوانی ۲۳۹۷۷۶ کەسە) ۸ شارەوانی تێدا یە و پارێزگەیی کەرکوک (کە دانیشتوانی ۳۰۷۰۱۲ کەسە) ۸ شارەوانی (۸۰).

باری لەشساغی

باری لەشساغی لە ناوچە کوردییەکاندا خراپە و تیکرای مردنیش لە نێو دانیشتواندا بەتایبەت لە نێو زارۆکاندا بەرزە. بۆیە زیادبوونی دانیشتوان لە ناوچە کوردییەکاندا - و لە عێراقیشدا بەگشتی - هەرچەندە تیکرای لە دایکبوون زۆر بەرزە، زیادبوونی بەکاو و خۆیە کە لە رێژەی ۱٪ لە سالی کدا تێناپەرێ. ئەو هەشمان بەم خشتەییە خوارەو دا کە تیکرای لە دایکبوون و مردن لە پارێزگە کوردییەکاندا پیشان دەدا بۆ **روون دەبێتەو**:

پارێزگە	رێژەی لە دایکبوون٪	رێژەی مردن٪
سلیمانی	۲,۳	۳,۳
هەولێر	۲,۹	۲,۸
کەرکوک	۵,۵	۲,۶
مووسڵ	۱۶,۹	۸,۸

خشتەیی تیکرای لە دایکبوون و مردن لە پارێزگە کوردییەکاندا
لە سالی ۱۹۵۳دا (۸۱)

شتیکێ بەلگە نەویستە کە زیادبوونی دانیشتوان بەبێ زیاتربوونی تیکرای لە دایکبوون لە تیکرای مردن نابێت. بەرزیی تیکرای لە دایکبوون ناتوانی دانیشتوان زیاد بکات، ئەگەر تیکرای مردن بەرز بیت. بۆ لە نێو بردنی گێروگرفتی کە مویی دانیشتوان - کە عێراق گەرە کە بیکات چونکە تووشی گێروگرفتی کە مویی هێزی کار دەبێ لە کاتی فراژووتنی ئابووریدا، ئەگەر زیادبوونی دانیشتوانی هەروا بەکاو و خۆ مایەو - دەبێ چارەسەری کێشەیی بەرزیی تیکرای مردن بکری چونکە لە راستیدا عێراق پێویستی بە بەرزکردنەو تیکرای لە دایکبوون نییە. بەرپرسی یە کە مویی بەرزیی تیکرای مردنیش، مردنی مندالە. هەرچەندە ئاماری راست و دروست لەبارەیی ئەم بابەتەو کە مە بەلام لە گەل ئەو هەشدا نووسەرەن لەسەر بەرزیی ژمارەیی مردنی مندال رێکن. مس ئادەمز ئەم تیکرایە بە ۲۵۰ - ۴۰۰ لە هەزاردا دەقەبلێن (۸۲). ئەم تیکرایە ئەگەر لە گەل تیکرای دەوڵەتانی پیشکەوتوودا کە لە ۲۰ - ۵۰ لە هەزاردا تێناپەرێ بەراورد بکری گەلێک بەرزە (۸۳). بیگومان وەک چەند پشکنینیک کە لە لایەن چەند پزیشکیکەو ئە نجام دراو و ئەو چەند ئامارە کە مانەیی لە بەردەستدان سەلماندوویانە هۆی یە کە مویی بەرزیی تیکرای مردنی مندالیش خراپی خۆراکە (۸۴).

ئامارەکانی سالی ۱۹۵۲ لە عێراقدا ئەو دەسەلمێن کە رێژەیی مردن بە هۆی لاوازی و خراپی خۆراکەو گەیشتووتە ۴۳٪ (۸۵).

هۆکارگەلێک کە دەبنە هۆی بەرزیی تیکرای گشتی مردن زۆر و ئالۆزن بەلام گرنگەکانیان دوو هۆکارن:

۱- نزمیی داهاات: نزمیی داهااتی زۆریە هەرەزۆری دانیشتوان کە تا رادەیک لە ۶۰ دینار لە سالی کدا تێناپەرێ، بەرپرسی یە کە مە لە بەرزیی تیکرای مردندا. هێچ گومان لەو هەشدا نییە کە داهااتی گشتی تاکی عێراقی و بەتایبەت داهااتی لادینشینان نزمترین رێژەییە کە هەیه. دوکتۆر دۆرین وارینەر و باسی ئەو داهااتە دەکات کە داهااتی کە دەتوانی تەنێ بوونی

هۆی مردن	ژماره‌ی مردووان
سیئاوسان	۶۹
مه‌لاریا	۶۶
لاوازیی	۵۷
نه‌خۆشیی دل	۳۴
هه‌وکردنی گورچیه	۳۰
پاراتیفۆ	۲۳
سیل	۲۳
دیزانتری	۱۷
نه‌خۆشی ده‌ستنی‌شان‌ه‌کراو	۲۶۴

خشته‌یه‌ک هۆیه‌کانی مردن له پارێزگه‌ی سلێمانی له سالی
 ۱۹۵۲دا پێشان ده‌دا (۸۸)

ئهو‌ی که یارمه‌تیده‌ری نزمیی ئاستی له‌ش‌سازیییه له پارێزگه
 کوردیییه‌کاندا- له ته‌ک هۆکاره‌کانی ژینگه‌دا- کیماسیی خزمه‌تی
 له‌ش‌ساغیییه. له راستیدا ناوچه کوردیییه‌که کیماسیییه‌کی زۆری له خزمه‌تی
 چاره‌کردن و خزمه‌تی پارێزگاریشدا هه‌یه. پرۆژهدی ئاوی خاوین تا راده‌یه‌ک
 له چه‌ند شوێنیکی که‌م له نیو قه‌زا و ناحییه‌کاندا هه‌یه و پرۆژهدی ژێراو و
 گه‌رمای گشتی هه‌ر نییه و پێسیش له هه‌موو جێگه‌یه‌ک له‌ناو گوندا
 هه‌یه و له‌شکری میتیش به‌سه‌ر هه‌موو شتی‌کدا ده‌دا. هه‌رچی ئامرازی
 چاره‌سه‌ری نه‌خۆشییه و هه‌ک نه‌خۆشخانه و تیمارگه و پزیشک زۆر که‌من و
 به‌شی پیتوبستی دانیش‌توان ناکه‌ن، ئه‌م خشته‌یه‌ی خواره‌وه ئه‌و کیماسیییه
 گه‌وره‌یه پێشان ده‌دات.

مرۆڤ ده‌سته‌به‌ر بکات و هه‌ر نزمبوونه‌وه‌یه‌کیشی ده‌بیته هۆی مردن (۸۶).

ئهو دوکتۆره هه‌یج زنده‌رۆیییه‌کی له‌و وه‌سفه‌یه‌دا نه‌کردوه. نزمیی داهاات
 راسته‌وه‌خۆ کار ده‌کاته سه‌ر هۆیه جۆراوجۆره‌کانی ژیان وه‌ک خۆراک و
 پۆشاک و خانوو و مال. داهااتی نزم واته کیماسیی خۆراک و پۆشاک
 ناته‌واو خانوو و مائی ناساغ. هه‌رچی داهااتی نزمیشه ئه‌نجامی‌کی حه‌قیی
 سیستمی ئابووری سه‌رده‌سته له ولاتدا و به‌تایبه‌ت سیستمی
 مولکداریه‌تی کشتوکالی و به‌ره‌مه‌مخا‌زیی (الاستمار) کشتوکالی.

۲- کیماسیی خزمه‌تی له‌ش‌ساغیی: مردن به‌ش‌یه‌یه‌کی راسته‌وه‌خۆ
 ئه‌نجامی نه‌خۆشییه. ئه‌گه‌ر مرۆڤ بتوانی کۆنترۆلی ده‌وروبه‌ر بکات
 تووشبوونی نه‌خۆشی یه‌کجار زۆر که‌م ده‌بیته‌وه، ئه‌و ده‌مه‌ش ئه‌و کارانه‌ی
 که له‌باری له‌ش‌ساغیییه‌وه ده‌کرین کاریکی زۆر ده‌که‌نه سه‌ر زیاده‌بوونی
 دانیش‌توان. گه‌یشتن به‌کۆنترۆلی له‌ش‌ساغیش ته‌نی به‌ده‌سته‌به‌رکردنی
 خزمه‌تی پزیشکی ناکریت به‌لکه ده‌بی چاککردنی خۆراک و پۆشاک و مال
 و خانوو و ئاستی گشتیی کۆمه‌لایه‌تیی له‌گه‌لدا بیته. ئه‌گه‌ر ژینگه‌یه‌کی
 له‌بار بۆ له‌ش‌سازیی ده‌سته‌به‌ر بکریت ئه‌وا که‌م ده‌بیته‌وه و پاشان نه‌خۆشی
 خۆره‌کی که‌م ده‌بنه‌وه و تیکرای گشتیی مردنیش داده‌به‌زی. نه‌خۆشییه‌کی
 خۆره‌کی وه‌ک مه‌لاریا بۆ نمونه هۆیه‌کی گرنگی به‌رزبوونه‌وه‌ی تیکرای
 مردن بووه له عێراقدا. یه‌کی: له‌ نووسه‌ران ده‌گاته ئه‌وه‌ی مه‌لاریا به‌رپرسی
 یه‌که‌می زیاده‌بوونی دانیش‌توانی عێراقه (۸۷). ئه‌گه‌ر پارێزگه‌ی سلێمانی
 وه‌ک نمونه‌یه‌کی پارێزگه‌ کوردیییه‌کان وه‌رگرین کارتیکردنی ئه‌و
 نه‌خۆشیانه‌ی به‌هۆی ژینگه‌وه په‌یدا ده‌بن- واته نه‌خۆشییه خۆره‌کییه‌کان -
 له‌سه‌ر به‌رزبوونه‌وه‌ی رێژه‌ی مردمان بۆ ده‌رده‌که‌وی وه‌ک ئه‌م خشته‌یه‌ی
 خواره‌وه پێشانی ده‌دات:

باری فه رهنگی

له باره‌ی خزمه‌تی فه ره‌نگییه‌وه له ناوچه کوردیییه‌که‌دا کیماسیییه‌کی ئاشکرا هه‌یه و نه‌خوینده‌واری له‌نیو کورده‌کاندا یه‌کجار به‌ربلاوه و ره‌نگه له هه‌ر گوندیکدا پتر له دوو یا سێ که‌س نه‌بیته‌ خویندنه‌وه و نووسین بزانه‌ن و هه‌ندێ جارێش مه‌لا تاکه‌ که‌سیکه‌ که‌ نه‌خویندوو نیییه‌. ئەم خسته‌یه‌ی خواره‌وه‌ رێژه‌ی خوینده‌واری له ناوچه کوردیییه‌که‌دا **پیشان** دهدات.

سه‌رجه‌می گشتی له عێراق	پارێزگه				دانیشتوان
	مووسڵ	که‌رکووک	هه‌ولێر	سه‌لێمانی	
۳۳۳۴۶۴	۲۶۰۲۴	۱۷۱۴۲	۴۸۰۱	۹۰۸۵	نێر
۴۸۱۱۲	۱۲۸۰۲	۳۳۹۲	۱۰۰۹	۱۲۱۹	مێ
۴۰۷۵۷۶	۴۸۸۲۶	۲۰۵۳۴	۹۴۱۰	۱۰۳۰۴	سه‌رجه‌م
۱۳۹۴۸۴۲	۱۶۲۹۷۸	۸۸۷۳۳	۷۸۲۶۳	۷۳۰۴۸	نێر
۱۹۲۴۶۲۷	۲۱۲۰۸۶	۱۲۶۲۴۷	۱۰۷۹۴۰	۱۰۱۸۸۶	مێ
۳۳۱۹۴۴۹	۳۷۵۰۶۴	۲۱۴۹۸۰	۱۸۶۲۰۳	۱۷۴۹۳۴	سه‌رجه‌م
۴۸۱۶۱۸۵	۵۹۵۱۹۰	۲۸۶۰۰۵	۲۳۹۷۷۶	۲۲۶۴۰۰	سه‌رجه‌می گشتی

خسته‌ی ژماره‌ی خویندوو و نه‌خویندوو له ناوچه کوردیییه‌که‌دا (۹۰)

هۆی که‌می ژماره‌ی خویندوو له ناوچه کوردیییه‌که‌دا ده‌گه‌رێته‌وه‌ بو که‌می خزمه‌تی فێرکردن ئه‌وه‌ش له‌م خسته‌یه‌ی خواره‌وه‌دا ده‌رده‌که‌وی که‌ ژماره‌ی فێرکه‌کان له ناوچه کوردیییه‌که‌دا **پیشان** دهدات:

ناژه‌ل	پارێزگه			
	سه‌لێمانی	هه‌ولێر	که‌رکووک	مووسڵ
ژماره‌ی دانیشتوان	۲۲۶۴۰۰	۲۳۹۷۷۶	۲۶۸۰۰۵	۵۹۵۱۹۰
نه‌خۆشخانه	۵	۵	۵	۸
دوکتۆر	۱۰	۱۲	۴۸	۶۰
برینیچ، کارمه‌ندی له‌شساغی و هی دیکه‌ی وه‌ک ئه‌وان	۱۱۰	۱۱۲	۱۰۲	۴۳۴

خسته‌یه‌ک خزمه‌تی له‌شساغی له عێراقدا **پیشان** دهدات (۸۹)

سه‌رباری که‌می خزمه‌تی له‌شساغی له ناوچه کوردیییه‌که‌دا، به‌زۆریش له گونده‌گه‌وره‌کان و قه‌زاکاندا ئەم خزمه‌ته هه‌یه. بو‌نمونه‌ جه‌وت پزیشک له‌وه‌ ده‌ پزیشکه‌ی پارێزگه‌ی سه‌لێمانی هه‌ر له‌نیو باژێری سه‌لێمانیدا. ئەوه‌ی پتر کاره‌که‌ بو‌ گوندیییه‌کان سه‌ختتر ده‌کات و له‌ چاره‌سه‌ری پزیشکی بێ به‌شیا‌ن ده‌کات که‌می رێگه‌وبانی نوێیه‌ له‌ نیوان گوند و شاره‌ کوردیییه‌کاندا.

به‌مه‌دا ده‌گه‌ینه‌ ئه‌و ئه‌نجامه‌ی که‌ بلا‌بوونه‌وه‌ی خزمه‌تی له‌شساغی چاره‌سه‌ری و خزمه‌تی پارێزگاریش کارێکی پێویسته‌ بو‌ به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی دانیشتوان و ئه‌و کاره‌ش به‌ده‌سته‌به‌رکردنی ژماره‌یه‌کی زۆری نه‌خۆشخانه و تیمارگه و پزیشک و تیمارکار ده‌کری. پێویسته‌ تیمارگه‌ی گچکه‌ له‌ ئاوابییه‌کاندا دا‌مه‌زێنری و تیمارکار و پزیشکی نو‌ره‌کاری بو‌ دا‌بنری. هه‌رچی پارێزگاری له‌ ساغیبه‌ به‌هۆی ده‌سته‌به‌رکردنی ئاوی خاوینی خواردنه‌وه‌ و ئاوه‌سته‌خانه و گه‌رماوی گشتی و دوورخسته‌نه‌وه‌ی پێسایه‌ی له‌نیو گوند و بلا‌وکردنه‌وه‌ی خاوینی و پروپاگه‌نده‌ی له‌شساغییه‌وه‌ له‌ نیو گوندیشدا ده‌کری.

سەرجه می گشتی له عیراق	پارێزگه				دانیشتوان	
	مووسل	که رکوک	هه ولیر	سلیمانی		
۱۰۹۴	۱۵۴	۷۱	۵۹	۵۷	کوپان	فێرگه ی سهره تایی
۲۵۶	۲۹	۱۳	۸	۹	کچان	
۱۰۱	۱۶	۱۱	۱	۱	باخچه ی ساوایان	
۱۴۵۱	۱۹۹	۹۵	۶۸	۶۷	سهرجه م	
					کوپان	فێرگه ی ناوهندی و دوانا و هندی
					کچان	
					سهرجه م	
۴۸۱۶۱۸۵	۵۹۵۱۹۰	۲۸۶.۰۵	۲۳۹۷۷۶	۲۲۶۴۰۰	ژماره ی دانیشتوان	

خشته ی ژماره ی فێرگه سهره تایی و خوتندنه ناوهندی و دواناوهندییهکان له ناوچه کوردیییه که له سالێ ۱۹۵۳دا (۹۱)

بێجگه له که میی فیرگه و خوتندنه که له ناوچه کوردیییه که دا به شینه وهیشی به سهر گوند و ناحیییهکاندا به شپوهیه کی رهوا نییه، به لکه به زۆری له نیو قه زاکاندا به تایبتهت و له هه ندێ گوندی گه وره دا هه ن، ئه وهش بووه ته هۆی بچ بهش کردنی زۆر گوند له خوتنده واری. به هه رحال فیرگه کانی گوندهکان به م شپوهیه ی ئیستایان کیماسیییه کی زۆریان له رووی ماموستا و که رهسته و شتومه ک و ئامرازی پتیوستی دیکه ی فیرکردنه وه هه یه و زۆریه ی بینا کانی شیان به که لکی تیدا دانیشتن نایه ن. ماموستا کانیشت که داده نرین بۆ کارکردن له و گونده دا له به ره ئه وه ی ئه و گونده نه هێچ جوهره ئامرازیکی رابواردن و کات به سه ربردن و ته نه نه ت ئامرازی پتیوستی ژیا نی شارستانیشتی تیدا نییه له کاره کانیان نارازین و ئیدی به ئاسایی ده بیته هۆی ئه وه ی کار و ئه رکی خویان پشتگوێ بخره ن. چاره سه ری ئه م گيروگرفته ش به وه ده کړی که به باشی مامه له ی

ماموستایانی گوندان بکړی و ئامرازه کانی ژیا نیان بۆ ده سته بهر بکړین و به شپوهیه کی رهوا قه ره بوو بکړین، به و جوهره ش به شتیکی گرنگی گيروگرفته ی فیرکردن به گشتی چاره سه ر ده کړیت.

گيروگرفته ی فیرکردن راسته وخۆ به گيروگرفته ی ئابوورییه وه گړی دراوه. باری خراب و ناله باری ئابووریی وه رزیران له چوونی مندالان بۆ فیرگه و خوتندنه که م ده کاته وه. به هۆی گه نده لیبی ته واری سیستمی کشتوکاله وه وه رزیر پتیوستی به کارکه ری زیتره هیه له کاروباری کشتوکالدا، ئه وهش کاریکی وا ده کات هه موو ئه ندامانی خیزان پشتیوانیییه کی گرنگ بن له کاری کشتوکالدا و واش ده کات چوونی مندالانی وه رزیران بۆ فیرگه بیته کاریک که له توانستدا نه بیته. له به ره ئه وه چاره سه ری گيروگرفته ی خوتندنیش به چاره سه ری گيروگرفته ی گشتی ئابوورییه وه به ستراوه.

له ناوچه کوردیییه که دا گيروگرفته یکی تایبه تیش هه یه ئه ویش گيروگرفته ی زمانی ده رس گوته وه یه. زمانی کوردی له فیرگه سه ره تاییه کاندانا ده خوتندرئ به لام زمانی عاره بی بۆ خوتندن له خوتندنه ناوهندی و دواناوهندییه کاندانا ده خوتندرئ. گومانیش له وه دا نییه ئه م گواستنه وه کتوپره له خوتندن به زمانی کوردی بۆ خوتندن به زمانی عاره بی کاریکی یه کجار سه خته بۆ کورده کان. کورده کان وه ک له بریاره کانی کۆمه له ی نه ته وکاندا له سالێ ۱۹۲۶دا هاتوه مافی ئه وه یان هه یه به زمانی نه ته وه یی خویان بخوینن و ئه وهش بۆ وه زا ره تی زانیاری که بۆ دانانی کتیبی کوردی له بار و وه رگێرانی کتیبی دیکه له زمانی عاره بییه وه کۆمیته ساز بکات، کاریکی زۆر نییه. ده کړی له پال ئه وه شدا زمانی عاره بی له فیرگه و خوتندنه کوردیییه کاندانا وه ک زمانیکی بنه ره تی بخوتندرئ بۆ ئه وه ی خوتندن بۆ خوتندکارانی کورد له کۆلیجه عاره بییه کاندانا هاسان بکړیت تا له دا هاتوودا ئامرازی دامه زاندنی کۆلیجی کوردی ده سته بهر ده کړی. گوینه دان به زمانی کوردی له لایه ن حکومه ته وه هه میشه سه رچاوه ی گله بی و ناره زایی کوردان بووه. ده بی مامه له کردنی دانیشتوانی یه ک ولات به جیا وازی نه ته وه کانی شییه وه مامه له یه کی یه کسان بیته.

پیکهاتە ی جفاکی (*)

رێکخستنی کۆمەڵایەتی له کۆمەڵگە ی کورددا له زۆر ڕووهوه وهک رێکخستنی کۆمەڵگە ی عاره به. دانیشتوان به گشتی دهبنه دوو به شهوه: خێله کیهه کان و ناخێله کیهه کان.

خێله کیهه کان

خێله کیهه کورده کان له کۆچه ر و نیوه کۆچه ر و نیشته جێیان پیکهاتون، به لام خێله کۆچه ره کان به رده وام له که میدان و زۆریان جێگیر بوون و ئەوانی دیکه ی شیان به ره و جێگیر بوون ده چن: بۆ نمونه له پارێزگە ی سلیمانیدا ته نه چن تیره یه کی که می هۆزی بلباس هه ن که هیشتا کۆچه رن. به لام له پارێزگە ی هه ولێردا خێله هه رکی به زۆری تیره کانیهه وه هیشتا کۆچه رن و خیتی سوورچیش له پارێزگە ی مووسلدا هه ر وان.

خێله کان وهک نه ریت کاری ئازهلداری ده که ن و گرنگترین ئازهلشیان بز ن و مه رن. ئابووری ئەم ناوچانه ش له سه ر بازرگانی به به ره می ئازهل وه له خوری و موو و شیرمه نی وه ستاوه و بێجگه له وهش بازرگانی به ئازهل ی زیندوو خۆیه وه ده کری. له وانه شه هه ندیک که س له نیو ئەم خێلانه دا پارچه زهویی بچووک بچووک له ناوچه ی له وه رگه هاوینه کاندا بۆ چاندن به کاریه ن.

خێله کورده کۆچه ره کان به شێوه یه کی ریکوپیک له هاوین و زستاندا له نیوان به رزایی و نزما ییه کاندا ده گوتزنه وه. له وه رزی هاویندا بۆ ناوچه به رزاییه کان له کوردستانی ئیران یا کوردستانی تورکیا- پێش داخستنی

(*) له لاپه ره ٦٥ ی کتیه که دا له بری سه رده ی پیکهاتە ی جفاکی نووسراوه الوضه الصحی واته باری له شساغی که چی پشتریش له لاپه ره ٥٧ دا هه ر ئەو سه رده یه (الوضه الضحی) ها تووه و باس له باری له شساغیش کراوه. ئەوجا من له وه رگێرانه که دا ئەو باری له شساغی (الوضه الصحی) یه لاپه ره ٦٥ ی کتیه که م کرده پیکهاتە ی جفاکی چونکه له ویدا نووسه ر باسی باری جفاکی ده کات- وه رگێر.

سنووره کانی ئەم دوو ولاته و قه دهغه کردنی ها توچۆی خێله کورده کان- یا بۆ ناوچه دووره کان له باکور کۆچ ده که ن و له زستانیشدا ده گه رپینه وه بۆ ده شتاییه نزمه گه رمه بژۆینه کان. که واته کۆچ کردنی ئەم خێلانه بریتیه له کۆچ کردنیکی وه رزی که هه لومه رچی ژینگه له ڕووی له وه ر و گه رمیهه وه ده یسه پینتی. دوا ی نه مان و ته وا بوونی گیا له له وه رگه کانی ده شتاییه کاندا له وه رزی زستاندا، به رزاییه کان له هاویندا بروین و زه مه نده، به لام ژبان له به رزاییه کاندا له وه رزی زستاندا به هۆی زۆری سه رما و تووشیهه وه سه خته و نا کری، ئەوجا خێله کان به رانه په زه کانیانه وه به ره وخوار بۆ گه رمی و گیای نوی ده گه رپینه وه. ئەم خێلانه له ده واردا ده ژین و گواستنه وه یان له نیوان له وه رگه هاوینه و زستانه کاندا هاسانه.

هه رچی خێله نیوه کۆچه ره کانه وهک نه ریت له زستاندا مائی جێگیریان له ناوچه ده شتاییه کاندا هه یه و بێجگه له ئازهلداری له زستانیشدا کاری کشتو کال ده که ن. به هاتنی وه رزی هاوین له کاتیکدا له گونده سه قامگیره کاندا چنند پیاو و پیر و ژن بۆ پاراستنی کێلگه و ماله کان ده میتنه وه، زۆریه ی پیاوانی خێله بۆ له وه رگه کانی چیا به رزه کان بۆ له وه راندنی ئازهل کۆچ ده که ن. مه زترین گیرو گرفتیک تووشی ئەم شوانکارانه ده بیت گیرو گرتی له وه رگه یه. هه رچه نده هه ربه کیتک له و خێلانه له ناوچه یه کی تاییه تیدا که به مولکی خۆی ده زانیت یا په نگه له راستیدا له خاوه ن مولکه راسته قینه که ی به کری گرتی ئازهل ده له وه رپینتی. له گه ل ئەوه شدا ناته بایی و شه ڕوشۆر زۆر جارن له ناوچه بژۆینه کان له نیوان خێله جیاوازه کاندا ڕوو ده دات.

هه رچی خێله جێگیر بووه کانه واته ئەوانه ی که کاری کشتو کال ده که ن و له گونده به ردینه جێگیر بووه کاندا ده ژین، ئابووری و ژبانیان به گشتی له ئابووری و ژبانی خێله کۆچه ر و نیوه کۆچه ره کان جیاوازه.

هه رچی سیستمی جفاکیه که له نیو خێله کورده کاندا به هه موو جو ره جیاوازه کانیانه وه سه رده سته، سیستمی خێله کیهه به شێوه و تاییه تمه ندیهه

دیاره کانییه وه، هر چه نده ریکخراوه خیله کییه کان به واته ی کونی تیکچووه و تا رادهیه ک تواوه ته وه. لیره دا ده بی نه و راستیییه ی که بو هه موو پشکه ریک دیاره جه خت بکریته وه، نه و راستیییه ش نه وه یه که پیوه ندراره تیبی خیله کی هیزه کونه کی له ده ست داوه و که وتوته بن دهسه لاتنی بهرزه وه نندی که سییه وه و نه وه ی پتی ده گوتری دلسوژی بو خیل نه ماوه.

بینای خیل کوردی جیاوازییه کی بنه ره تیبی له گه ل بینای خیل عاره بیدا هه یه. برپه ی پشتی خیل عاره ی پیوه ندی خزمایه تی و بنه چه یه، به لام برپه ی پشتی خیل کوردی زه وییه. له راستیدا به شه کانی یه ک خیل کوردی ره نگه به هیچ خزمایه تیبیه ک پیوه ندیان به یه که وه نه بیت به لام نه م به شه جیاوازانه له یه ک ناوچه دا ده ژین و گوپراهه لی فه رمانی تیره یه کن له تیره کان که نه ویش خیزانی دهسه لاتداره له نیو خیله که دا.

پیوه نندی تیره کان له گه ل یه کتردا له پابه نندی و گوپراهه لی (ولاء) یاندا بو یه ک دهسه لاتداره تیبی نیوه نده کی خو ی ده نوینی. له نیوان تیره کانی یه ک خیل شیدا نه گهر یه کیکیان بکه ونه شه ره وه له گه ل خیل کی دیکه دا هاریکاری ده کری. که واته له نیوان به شه زوره کانی یه ک خیلدا جو ره هاوپه یمانییه ک هه یه.

کاروباری خیل له لایه ن سه ره کیتی بهرزه وه که یه کیکه له نه ندامانی خیزانی دهسه لاتدار بهرپه ده بری و نه نجوومه نیکی راویژگاری پیکه اتوو له سه ره کی تیره کانی دیکه ی خیل هاریکاری نه و سه ره که بهرزه ده کات.

نه ندامانی خیزانی دهسه لاتدار پیمان ده گوتری ناغا یا به گ و نه مانه ش له راستیدا هیچ جو ره سه ره کییه کی تابووری تایبه تیبیان نییه. به لام له کن هه موو نه ندامه کانی خیل ریزبان ده گیریت. نه و چینه نه گهر خیله که کوچه ر بیت نه و ا ژماره یه کی زور ناژهلیمان هه یه نه گهر بش خیله که جیگیر بیت نه و ا پاناییه کی پان و به ربنی زه ویی کشتوکالییان هه یه.

سه ره کی بهرزی خیل پاره یه ک بو خرجه و تیچوونی دیوه خان ته رخان

ده کات. دیوهان جیی کویونه وه و ده مه ته قه و کات گوزه راندن و و باسکردنی کاروبار و پیشکه شکردنی گازانده و نارهبازی و نه نجامدانی دادگهری نیوان نه ندامانی خیله. سه رخیل ده بی چاوتیر و نازا و و خاوه ن پیوتلی و هوزان بیت. سه ره کایه تی خیلش وه ک باوه میراتییه، به لام خیل مافی هه لبراردنی سه ره کیتی دیکه ی هه یه نه گهر ناشایسته یی که سیتی دیاریکراو سه لمیندرا. له نیو خیله ره وه نده کاندا هیشتا سه رخیل خاوه ن دهسه لات و فهرمانه و به شیه وه یه کی ناساییش بهرترین تاکه فهرمانه وایه و مافی ده یه کی ناژهلی خیله که ی هه یه. هه رچی دهسه لاتنی سه ره که له نیو خیله جیگیر بووه کاندا به ته وای کز بووه و سه ره ک ته نی دهسه لاتنی که ده بی به سه ره نه ندامانی خیله که یدا هه یه.

له راستیدا سه رخیلی جیگیر بوو نیستاکه بووه به مولکداریتی گهره و پیوه ندیشی له گه ل نه ندامانی خیله که یدا پیوه ندی مولکدار و وهرزیه. زوره ی جاریش سه رخیل یا نه ندامانی خیله که ی له به ره وه ی که سه ره کی خیله مولکایه تیبی زه وییه کانی خیل به ناوه وه یه، به لام مولکایه تی نه و زه وییه نه مولکایه تیبیه کی راسته قینه نییه که له به ره وندا به هو ی کرینه وه په یدا بوو بیت. هه رچی نه ندامانی خیزانی دهسه لاتداره له خیلدا زه وییه کانی دیکه ی خیل له ژیر دهستی نه واندایه و نه وان نه گهر بوخوبان له گوندیتی دیاریکراودا ژبان راسته و خو کاروباری نه و زه وییه نه بهرپه ده بن یا به هو ی جیگیریکه وه بهرپه ده بن که نیوی کوپخای لی ده نری و کوپخاش ده کاته هه لبرتیردراوی گوند (موختار). پیوه ندی نه مانه ش له گه ل نه ندامی خیله که یاندا پیوه ندی خاوه ن مولک و وهرزیه، به لام به وه ی به شیک له به ره می کشتوکال- که ده کاته نیو یا سییه ک له به رو بوومی هاوینه دا و ده یه ک له به رو بوومی زستانه دا- به بن قایل ده بن و هیچ جو ره سه رمایه یه کیش بو کاروباری زه وی ناخه نه گهر (استثمار) و ناشتوان زه وی له وانه ی ده یچین بسیننه وه. نه م ناغا و به گانه دهسه لاتنی راسته قینه یان به سه ره کاروباری نیو خو ی گونده وه هه یه. هه ره که شیان چه ند

چه کداریکی تاییه تی خو بان هه یه که کاریان ته میگردنی خه لکانیکه له فه زمانی ناغا دهرده چن یا گیروگرفت ساز ده کهن. خیتله کییه کان چاره سهری گیروگرفته کانی خو بان به هوی سهرۆکه کانیانه وه پئ چاکتره و به ده گمهن هاتوچۆی کارگتیری میری ده کهن. نه و کاره ناگه ریتته وه بۆ پروا و خو به ستنه وه به سیستمه خیتله کییه که یانه وه به لکه ده گه ریتته وه بۆ نه و مامه له خراپه ی له لایه ن نوینه رانی حکومه ته وه - به تایبه ت له لایه ن پۆلیسه وه - رووبه پروویان ده بیته وه و ده شگه ریتته وه بۆ خا و و خلیچکی نواندن و گرتوگوتال سازکردن له به رده م چاره سهری گیروگرفته کانیاندا تا وای لی دی پروایان به حکومه ت نه میتنی. دوکتور لیچ که به وردی له و مه سه له ی کۆلیوه ته وه باسی پیوه ندی نیوان کارگتیری حکومه ت و دانیشتووه خیتله کییه کان به م شتیه یه ده کات: «به رپوه به ری ناحیه به شتیه یه کی راسته و خو ده سه لاتی به سهر چهن پۆلیسه ی کدا هه یه که هۆی پیوه ندین له نیوان ده سه لاتداریه تیی میری و خیتله دا. ره فتاری خراپی نه م کارمه نده بچوو کانه - که نوینه رایه تیی خراپترین رووی پژی می فه زمانه وه اده کهن - به رپرسی یه که مه له وه ی که خیتله کییه کان روو له حکومه ت نه کهن.

میسته ر های یش له سه رده می خویدا وای باس کردوون که نه مانه که سانیکی ده مپیس و بی ره وشت و ره ق و بی مه شق و بی باوه رن و ده سه لاتیشیان به کاردیتن بۆ نه وه ی تا بتوانن کاری ناقانونی و بی گویتی بکن و له وه ش ده چن پۆلیسی نه مرۆ له گه ل نه وانیه که های باسی کردوون هیچ جیاواز نه بن» (۹۲).

خو به ستنه وه ی خیتله کییه کان به سیسته می خیتله کییه وه له خو شو بیستنی نه و سیسته مه نییه به لکه به هۆی نه ریت و به رژه وه ندییه وه یه. یه کییک له کارگتیره کان به م جوژه ی خواره وه باسی هه ستی خیتله کییه کان ده کات: «خیتله کییه کان له قوولایی دلپانه وه هه ز ده کهن له م سیستمه دوو فاقه یه ی سه رۆکایه تی خیتل و ده سه لاتداریه تی حکومه ته رزگاربان بیت و

به شتیه یه کی ئاساییش بوونی حکومه تییکی دادگهر و به هیتزیان پئ باشتره. بۆ وه ده سته پینانی دلسوزیشیان بۆ حکومه ت له جتبه جیکردنی بنه ماکانی دادی جفاکی له نیو دانیشتواندا زیتتر هیچی دیکه ی ناوی» (۹۳).

ناخیتله کییه کان

نه ورۆکه ناخیتله کییه کان بوونه ته زۆریه ی دانیشتوان و ژماره شیان سال له دوای سال زیاد ده کات. پرانیی نه مانه له راستیدا بۆ خو بان له بنه ره تدا خیتله کی بوون و به زۆریش شوانکاره بوون، به لام به له ده ستدانی ناژله کانیان و په نا بردنه به ر کشتو کال ئیدی پیوه ندیان به خیتله نه سلویه کانیانه وه پچراوه. ره نگه جویتوونه وه یان له خیتله کانیان هه ندی جار به هۆی ناته باییه که وه له نیو خیزان یا خیتله بو بیت. ناخیتله کییه کان له گوندی جیگیر بوودا ده ژین و کاری کشتو کالی ده کهن. به شتیه یه کی ئاساییش نه م وه رزترانه زه وویییه که به کار ده بن هه ی مولکدارانیکه بۆ خو بان له و گوندانه دا ناژین و هه ی سه ر خیتله کان نییه، بۆیه نه و مولکداره هه ر کاتی بیه وی ده توانی له زه وویییه کان وه ده ریان نی. به شتیکیش له مانه نمونه ی چینی مولکداره گچکه کانن که خاوه نی پارچه زه ویی بچووکن.

یه که تیی ریکه خستنی ناخیتله کییه کان گونده، که دانیشتوانی پیوه ندیکی راسته و خو بان به کارگتیری حکومه ته وه هه یه. نه گهر گونده که به ته و او ی مولکی یه ک مولکدار بیت نه و ده مه نه و مولکداره وه ک سه ر خیتل وایه و راسته و خو کاروباری گوند به رپوه ده بات یا له رتگیه ی سه رکاره وه که نه ویش کاری به رپوه بردنی زه وی و سه ره رشتی وه رزتره کان ده کات.

هه ندیک مولکدار پیایه ی چه کداریشیان هه یه که هیزی راسته قینه ی مولکدارن و نه وانیش وه ک چه ته ی سه ر خیتله کانن. کارگتیری میریش به زۆری هه میسه لایه نگیری مولکدارانه.

گوند کویتخا (موختار) یه ک به رپوه ی ده با که دانیشتوانی گوند

بەر زامەندىي مولكدار ھەلىدە بېزىن يا مولكدار بەشپۈتە يەككى راستەوخۇ يا تىيان بۇخۇي دەستىنىشەن دەكات. كوتىخا ھۇي پۈتۈندى نيوان كارگىپىرى مىرى و گوندنشىنەكانە و دەشپۈتە ھۇي پۈتۈندى نيوان دانىشتوانى گوند و مولكدار يا جىگىرەكەي كە سەركارە. بۇ يارمە تىدانى موختار بۇ چارەسەرى گىروگرفتى گوند ئەنجوومە نىكى پىاوماقوولانىش ھەيە پىيان دەگوتى پىران (ئىختىياران). دەسەلاتى ھكومەت بەسەر گوندە ناخىلە كىيەكاندا لە دەسەلاتى بەسەر گوندە خىلە كىيەكاندا زىترە.

ھەرچى پىكخستىنى خىلە كىيى كوردانە بەھىچ شىپۈتە يەك لە پىكخستىنى عارەبى جىاواز نىبە و ھەردووك ھەر بەگوتىرى سىستىمى باوكزالى (پاتىباركى) بەرپۈتە دەچن. باوك بەشپۈتە يەككى ئاسابى گەورە خىزانە و پاشان نىرىنە (كوران) گرنگن و دواى ئەوان مېيىنە (كچان) و ژنىش پاچىگە ھەيە (۹۴). بەلام لەگەل ئەو ھەشدا ژنى كورد جىگە يەككى باشى ھەيە و زۆر جارن پلەي سەرۆكايەتى وەر دەگىرى وەك چۆن عادىلە خان لە ھەلەبجە و ھەپسە (ھەفصە) خان لە سلىمانى وەريان گرت.

كەسايەتسى كورد

بىگومان تاكى كورد لە دەرتى كوردستان سەربازىكى نەناسراو و چەوساويە. ناوبانگىشى چ لەلايەن ھاوسىكانىيەو و چ لەلايەن رۇژئاوايىبەكانەو لە شىواندن پزگارى نەبوو. دەكرى ئەم دوزمنايە تىيەي نيوان كورد و ھاوسىكانىيان بەشپۈتە يەككى جوگرافى لىك بەدەنەو.

كوردانى شوانكارەي دى و توند و تىش زۆر جارن دەياندا بەسەر دانىشتوانى دەشتايىبەكانى دەوروبەرى خۇياندا لە وەر زىرانى عارەب و ئىرانى و تورك و بەروبوومى كشتوكالىيانىيان بەتالان دەبردن و دوزمنايە تىيى نيوان شوانكارە و وەر زىرىش دوزمنايە تىيەككى ناسراو. بىجگە لەو ھەش سىستىمى دەربەگايە تىيى سەردەستىش نەخشىكى مەزنى لەو دوزمناكارىبەدا ھەبوو.

ھەرچى بەدناويى كوردە لە جىھانى رۇژئاوادا دەگەرپۈتەو بۇ ئەو پىكدادانانەي لە نيوان ئەوان و گەلانى فەلەي ھاوسىياندا روويان داو.

گەلەك لە گەرىدە رۇژئاوايىبەكان چۆنىە تىيى ئەو پىكدادانانەيان تۆمار كوردو و بەخراپترىن شىپۈتە باسى كوردىان كوردو و بەدەردنە ترىن مرۇقىيان داناون (۹۵). ئەو جۆرە باسكردنەنە زۆر نووسەرى لايەنگر و گەرىدەي نەزانى ھان داو بەلەداركردنى ئاكار و رەوشتى كورد بەگشت كىماسى و نزمىبەك كە ھەن وەك ناپاكي و دەمارگىرى و ھوقىبتى و ھى دىكەي وەك ئەوانە. بەلام لە پال ئەو نووسەرە نەزانانەدا نووسەر و گەرىدەي دىكە ھەبوونە كە لە نىبو كورددا ژياون و لە نىزىكەو و بە وردى لە رەوشت و سروشتيان كۆلىونەتەو و زۆريان لا پەسەند بوو. مېستەر پىچ كە لە گەرىدە ئىنگلىزە پىششىنەكانە و خاوەن سەرنجى وردە بەم شىپۈتە باسى ئاكار و رەوشتى كورد دەكات: «كورد خەلكىكى ناسك و جفاكىن و واتەي گەو زەبىي و لووتبەرزىي بەتال نازانن و ئىرىي بەيەكدى نابەن».

نەشم بىستووە كوردىك سووكايەتى بەدوژمنايەكى بكات رادەي دوزمنايە تىشيان ھەر چۆنىك بووبىت» (۹۶).

گەرىدەي فرانسى بندىر بەم جۆرە باسى كورد دەكات: «خەلكىكىن سىمايان جوانە، بەھىزن زىرەكن و باشن. ئەگەر بىت و شارستانىيەت شۆپنەوارى خۇي لە سەريان دانى بىگومان لە ھاوسى تورك و رووسەكانىيان ئاستىيان بەرزتر دەبىت» (۹۷).

بەلام سۆن بەم شىپۈتە باسى كورد دەكات: «دلىسۆزىي ھەمىشەيى، رىزگرتى پەيىف، سۆز بۇ خزمان، چاكتىن مامەلەي ژن، ھەستى ئەدەبىي ناسك، خۇشوبىستى شىعەر، ئامادەيى بۇ خۇبەختكردن، شانازىكردنىكى جوان بەنەتەو و نىشتمان... ئەو دەيە كورد» (۹۸).

لەمەر كەسايەتى كورد و ئاكارى كوردەو ئىمەش بەوردى لىكۆلەنەو ھەمان كوردو و گەبىشتووينەتە ئەو ئەنجامانەي كە نووسەرە بەويژدانەكان پىي گەبىشتوون. بۇ لىكۆلەرەو ھەش وەدرۆخستەنەو ھى گەرىدە و نووسەرەنى نەزان

له باره ئاكارى كوردوه به شيكردنه وه يه كى سانا له مهر هه لومه رچى كومه لايه تى مرؤقا يه تى كومه لگه كى كوردوه ، هاسانه .

كورده كان به وه وه سف كراون كه جهرده و ريگرن ، شه پخوازن ، غه ددار و ناجفا كين . هه رچى مه سه له ي جهرده بى و ريگريه بىگومان نه وه كارتيكه زوريه ي گه لان له قونا غيكي فراژووتنياندا كوردويانه . هه ندئ دهسته و تا قمي كورديش به هوي بارو دؤخى تاييه ته وه كوردويانه . كوردستانيش به گشتى يه كپكه له ناوچه سه خته كانى جيهان - به راي ماموستا فلير - و مرؤقيش له م جؤره ناوچانه دا بؤ دهسته به ركردنى ژيانى خويان له زؤرانبازيه كى هه ميشه بييدان له گه ل سروشتدا . نه م جؤره زؤرانبازيه هه ميشه بيهش بىگومان هه وهس و مه يلى تالان كردن ده خولقيني نه گهر حكومه تىكى به هيز له نارادا نه بيت به سه ر كومه لگه دا زال بيت . نه م جؤره مه يلهش به زورى لاي گه لانى ناوچه تووش و پرژده كان - نه وانى كه خاكه كانيان پيويستى دانيشتوانيان تير ناكات و ده سه لاتدار بيه تى حكومه تيشيان تيدا لاوازه يا هه ر نيه - وه دى ده كرئ .

هه رچى شه پخوازي كوردانه نه وه ته نى نيشانه ي شوانكاره تيبه كه پيشه ي زوريه ي كوردان بووه و نيشانه ي نه بوونى ئاساييش و حكومه تىكى به هيزيشه . شوانكاره كان ده بى بؤ داكو كيردن له نازهل و له وه رگه كانيان يا له بهر شه رى وه رزيران هه ميشه ناماده ي شه ر بن .

بىگومان ده بى وه رزيره كانيش ناماده ي پاراستنى زهوى و سه رچاوه ي ناوه كانيان بن له شوانكاره په لامارده ره كان يا له داگير كردنى شوانكاره به هيزه كانيان . نه م ملمانئ هه ميشه بيه كه ده ره نجامى سيستمى خپله كى و ده ره به گايه تى سه ردهسته و اى له كورد كوردوه بيتته مرؤقيكى شه ركهر . بيجگه له وهش سيستمى خپله كى به پيى سروشتى خوى خپل و تيره و هؤزان ده خاته شه رى هه ميشه بيه وه .

به كاربردنى وشه ي غه دريش بؤ وه سف كردنى وريايى كورد وه سفى كى راست نيه . ده بى دان به وه دا بنين كه كورد له غه رب ده ترسى تا لى

دنيا ده بى و نه م ترسه شى ده گه رينه وه بؤ هوكارى ميژووبى و ئابوورى .

شونگه ي جوگرافى كوردستان هه ر له دير زه مانه وه كوردويه تى به شانوى جهنگ ، چونكه هه ميشه پردىك بووه له نيوان رؤژه لات و رؤژئاوادا نه م شونگه يه ي كوردستان له نيوه راستى هه ر دوو ده وه تى توركي و ئيرانى مللمانتيكه ردا بووه ته هوي نه وه ي خاكى كوردستان هه ر له سه ره تاي سه ده ي پازده به مه وه بيتته گوره پانى جهنگ و پيكدادانى دؤوار له نيوان هه ر دوو سوپاى تورك و ئيراندا . نه م ره وشه ميژووبيه ، سه ريارى بارى خراپى ئابوورى و سيستمى خپله كى كوردان ، و اى له كورد كوردوه له هه موو نامويه ك كه مشه خوربى به سه ر ولا ته كه يدا ده كات به گومان بيت و پاشانيش سلى لى بكات . هه رچى نه و رؤحه كومه لايه تيبه يه كه كوردى پى تاوانبار ده كرئ له راستيدا دزاندنى نامو نيه ، به لكه سيفه تيكه به هوي گوشه گيرى جوگرافى گوندى كوردوه په يدا بووه . تووشى و ركيى خاكى كوردستان و نه بوونى ريگه ويان تيدا سه ريارى زستانى سه ختى و اى له گوندى كورد كوردوه له جيهانى ده ره وه دابري و هيج ده رفه تيكى بؤ كورد نه ره خساندوه كه تيكه لاي نامزيان بى . بويه له كورد چاوه نواري نه وه ناكريت ده سته جئ له گه ل نامزياندا بكرتته وه پيش نه وه ي هؤگريان بيت .

له راستيدا مرؤقى كورد به گشتى خاوه نى ره وشت و ئاكارتيكى يه كجار په سنده . بىگومان رووخوش و كراوه و گه رميشه . نه وهش له چونه تيبى سه لام كردنى كورددا ده ره ده كه وئ . نه گه ر گونديه ك تووشى بى به تووشى براده رتيكى خويه وه له ميژ بى نه يديتبي به توندى ده ستي يه كدى ده گوشن و هه ره كه يان قولى نه وئ دى ماچ ده كات و روومه تيشيان روون و گهش ده بيتته وه . هه رچى نازكيى كورديشه به رامبه ر به غه رب به پيشوازيكردنى گه رميدا ده ره ده كه وئ كه به دريژايى كات چهند جارن له سه ره به ك خيراتنى ده كات و ده لئيت : « به خير بيت » يا « به خير هاتى » .

هه نديك كهس پييان وايه كورد شه ر فرؤش و شه رانگيزن و چه زيشيان له دژايه تيبى ده سه لاتداريه تيبى فه رمانه وايه . نه م جؤه بوختانهش

دهگه ریتتهوه بو ئه و شوژشه هه میسه بیبانه ی کوردان له هه موو ناوچه کانی کوردستان به رپایان کردوه و بو ناوبه ناو په یدابوونی دهسته و تا قمی چته و جهرده له ناوچه کوردییسه کاندایا. به لام لیکنده وهی ئەم دیاردهیه له راستیدا به پلهی یه کهم دهگه ریتتهوه بو داننه نان به مافه نه ته وه بیبه کانیاندا و بو هه لسه کوهوت و رهفتاری توندوتیژی کارمه ندانی کارگێری میری که به پیچه وانهی سروشت و ئاکاری کورده وهن له و دهوله تانه ی کوردیان تیدان و ئه وان هه ده بنه هۆی و رووژاندن و تووره کردنی کوردان.

هه رچی ناوبانگی کورده که به دلپهقی ناوی ده رکردوه هه رگیز هه یچ بنچینه یه کی نیبه و بیگومان ئه وهش له گه ل سروشتی پرسۆزی کوردا ناگوئجی. روونترین به لگهش له و باره وه وه ک که میرلانده سهرنجی لی داوه. نه بوونی وشه ی کینه یه له زمانی کوریدا (۹۹). به لام کورد بیگومان به زوژنازیی به ناوبانگه و ئه گه ر خو بخاته نیو جهنگه وه بیر له مردن ناکاته وه و رهنگه نازیی وی له شه ردا هۆی ئه و ناوبانگه ی بیت.

هه رچه نده ئه و ژینگه و سروشته ی که کوردی تیدا ده ژی فییری قانونه کانی ئابووری کردوه- رهنگه هه یچ مالتیکی کورد نه بیت عه ماری دانه ویله ی تیدا نه بیت- له گه ل ئه وه شدا تا راده یه کی زوژ هه ر سه خی و چاوتیر و میواندۆست ماوه ته وه. کورد به دلخۆشییه کی راسته قینه وه پیشوازیی میوان ده کات و هه رچی خۆراکیشی هه بیت ته نانته ئه گه ر وازی له پارووی خۆشی هه تبا بی بو میوانی داده نی. ئه و غه ربیانه ی ریبیان ده که ویتته گونده کورد بیبه کان و ده چنه مزگه وته کان به بی خۆراک نابن، ئیدی گوندیبه کان یا ده یان به نه وه بو مالی خۆیان یا خۆراکیان بو ده نیتره مزگه وت.

هه رچی ئه و گه ریدانه ن که کورد به که مدویی و بیده نگی تاوانبار ده که ن و ده لین کورد واته ی گالتته و گه پ نازانیت بیگومان هه لهن و له بریاره که شیاندا به په لهن. ئەم هه لیه ش ده گه ریتته وه بو ئه وهی که ده سته جی له گه ل غه رباندا ناکریتته وه. ئەزمونه کانی ئیمه ئه وه یان پیشان داوه که

کورد به گشت جیاوازییه کی چینایه تی و ناوچه بیبه وه یان ته نانته دانیشته وانی گونده دووره ده ست و گوشه گیره کانیش روچی گالتته و گه پیکی زوژریان هه یه. سه رباری ئه وهش مرۆقی کورد مرۆقیکی جی پروا و بی نیازه و چه زی له خه له تاندن نیبه و ته نانته ئه گه ر درویش بکات نازانی چوون درۆ ده کات (۱۰۰). هه روه ها مرۆقیکی دلپاک و سوژداره. ئه ده بی گه لیتری کورد پره له چیرۆکی جوانی خۆشه ویستی. په ندیکی کوردیش هه یه ده لی: ئه گه ر کورد وهرزیر یا شووان نه بیت ده بیتته شاعیر. بیگومان سروشتی جوانی ولاته که یان سوژیان ده بزوتنی. له راستیشدا ئه ده بی عاره بی و ئه ده بی فارسی به نووسینی کوردی له باره ی فه لسه فه و میژوو و شیعر و ئه ده به وه ده وله مه مند کراون. هه رچی ئه وان هه شه که فه ره هه نگیکی زانستی نوپیان وه ده ست هه تبا وه توانستیکی تایبه تی یان له بواری زانستی و میکانیکدا ده رخستوه. به کورتی مرۆقی کورد مرۆقیکه خۆشی له گه ل ده گوزه ریت، دلپاکه، چاوتیره، به خشنده یه، خیزان و ولاته که ی خۆی خۆش ده وی و یه کجار سه ره ره زیشه به کوردیه تی خۆیه وه. ئاشکراشه ئه و نووسه ر و گه ریدانه ش که کوردیان به ره وشت و ئاکاری ناشیرین و خراپ وه سف کردوه یا راستی مه سه له که یان نه زانیوه یا دژایه تی یان کردوون. له هه ردوو باریشدا وه سفه کانی ئه وان بایه خیکی زانستی نیبه.

پێوه‌نداریه‌تی عاره‌ب و كورد

ئهم باسكردنه خیرایه‌ی بنه‌چه‌ی كورد و نه‌توه‌كه‌بان و رێك‌خستنه كۆمه‌لایه‌تی و ئابوورییه‌كانیان به‌ره‌و ده‌ست‌نیش‌ان‌كردنی رێبازی پێوه‌نداریه‌تی كورد و عاره‌بمان ده‌بات. پێش‌توه‌ی خۆ‌بخه‌ینه‌ نیو‌ئهم ده‌ست‌نیش‌ان‌كردنه‌وه‌ ده‌بێ‌ یه‌كه‌م پرس‌یارمان ئه‌وه‌ بێت: ئایا پێوه‌نداریه‌تییه‌کی راسته‌قینه‌ له‌ نیوان عاره‌ب و كورددا هه‌یه‌، به‌تایبه‌ت كورده‌ عێراقیه‌كان؟ سه‌رده‌می نوێ‌ كه‌ ئازادی بۆ‌ تاكه‌كانی گه‌لی عێراق گێترایه‌وه‌ ئهم بانگه‌یشتنه‌ی كه‌ له‌ كورد و عاره‌به‌وه‌ وه‌ك یه‌ك به‌رز ده‌بێته‌وه‌ وه‌دی كرد، بانگه‌یشتنه‌ی براهه‌تی و یه‌كیه‌تی، هه‌یج یه‌كێكیش له‌م دوو لایه‌نه‌ به‌بێ‌ ویستی خۆ‌ی پالی پێوه‌ نه‌نراوه‌ بۆ‌ ئهم هاریكاریه‌یه‌، ئایا ئه‌مه‌ ته‌نێ‌ موجامه‌له‌یه‌كه‌ له‌ عاره‌به‌وه‌ بۆ‌ كورد و به‌پێچه‌وانه‌ شه‌وه‌؟

ئوه‌ی گومانی تێدا نییه‌ ئه‌وه‌یه‌ پێوه‌نداریه‌تی كورد و عاره‌ب پێوه‌نداریه‌تییه‌کی راسته‌قینه‌یه‌ و شتیك نییه‌ هه‌ر له‌ خۆ‌را بگوترێ‌. ئهم پێوه‌نداریه‌تییه‌ش له‌سه‌ر بنچینه‌ی میژوویی و كۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسی بێنا كراوه‌. بنچینه‌ میژوویییه‌كانی ئهم پێوه‌نداریه‌تییه‌ خۆ‌ له‌و میژووه‌ هاوبه‌شه‌دا ده‌نوێنی كه‌ هه‌ر له‌ كاتی فه‌تخی ئیسلامیدا له‌ كوردستان له‌ ساڵی ١٨ی كۆچیدا عاره‌ب و كوردی پێكه‌وه‌ گری‌ دا. ئیدی هه‌ر له‌و رۆژه‌ی‌را عاره‌ب و كورد هاوشانی یه‌ك له‌ پێناوی بلا‌وكردنه‌وه‌ی ئایینی ئیسلامدا جه‌نگاون. كورده‌كان له‌ شوێشه‌كانی ئازادی بێردا وه‌ك شوێشی قه‌رمه‌تییه‌كان (القرامطقه) و هی دیکه‌ی وه‌ك ئه‌واندا به‌شداری

عاره‌به‌كانیان كردووه‌. كوردیش ئه‌وه‌یان به‌سه‌ شانازی پێوه‌ بکه‌ن كه‌ له‌ نیوانیاندا سه‌لاحه‌دینی ئه‌یووبی ده‌رکه‌وتوو كه‌ ته‌وژمی خاچه‌لگرانی له‌ لێشاوی به‌سه‌ردادانی ولاتانی عاره‌بدا راگرت، ئه‌و ته‌وژمه‌ی هه‌ره‌شه‌ی له‌ ده‌وله‌تی ئیسلامی له‌ نیو مالی خۆیدا ده‌کرد. ده‌وله‌تی ئه‌یووبیش له‌ سه‌لاحه‌دینه‌وه‌ ئه‌رکی پاراستنی ولاتی عاره‌بی دژ به‌ خاچه‌لگران به‌میرات بۆ‌ مایه‌وه‌. هه‌روه‌ها كورده‌كان له‌ پێناوی به‌رگرتن له‌ شالاوی ته‌ته‌ردا به‌سه‌ر ولاتی عاره‌بدا و به‌تایبه‌ت عێراق كۆششیکێ زۆریان كردووه‌.

كورده‌كان سامانیکی بیری مه‌زنیان له‌ هه‌موو بواریکی فه‌ره‌هه‌نگدا وه‌ك میژوو و ئه‌ده‌ب و شیع‌ر خستۆته‌ سه‌ر فه‌ره‌هه‌نگی ئیسلامی و به‌تایبه‌تیش فه‌ره‌هه‌نگی عاره‌بی و ره‌نگه‌ دیارترین نمونه‌ش له‌و باره‌وه‌ میژوونووسی به‌ناویانگ ئیبن خه‌له‌كان بێت و هه‌یشتاش كورد زۆر شتی دیکه‌ ده‌خه‌نه‌ سه‌ر فه‌ره‌هه‌نگی عاره‌بی. زۆر له‌و ناوه‌ پرشنگذارانه‌ی جیهانی شیع‌ر و ئه‌ده‌ب له‌ بنه‌چه‌دا كوردن. ئه‌حمه‌د شه‌وقی و جه‌میل سیدقی زه‌هاوی و مه‌حموود تیموور و عه‌باس مه‌حموود ئه‌له‌عقاد و مه‌عرووف ئه‌له‌سافی هه‌موویان له‌ بنه‌رتدا كوردن. ئه‌گه‌ر بمانه‌وی نیوی ئه‌و كه‌سانه‌ بژمێرین كه‌ ئه‌و رۆ‌ چالاكانه‌ له‌ بلا‌وكردنه‌وه‌ی فه‌ره‌هه‌نگی عاره‌بیدا به‌شداری ده‌كهن ئه‌وا له‌ په‌لوی ده‌كه‌وین. هه‌رچی پێوه‌نداریه‌تییه‌ كۆمه‌لایه‌تییه‌ كه‌ كورد و عاره‌ب پێكه‌وه‌ گری‌ ده‌دا ئه‌وا په‌یدا بوونی ده‌گه‌رپێته‌وه‌ بۆ‌ هاوئایینیان و هاوژبانیان له‌ سایه‌ی یه‌ك سیستمی كۆمه‌لایه‌تییدا و پێكه‌وه‌ گری‌دانیان كه‌ به‌ره‌می ژنخوازییه‌ له‌ یه‌كدی.

بێگومان هاوئایینیان هۆبه‌کی گرنگه‌ كه‌ هه‌ردوو گه‌لی پێكه‌وه‌ گری‌داوه‌ و خه‌بات و ئامانج‌شینیان یه‌ك‌خستوو. له‌ راستیدا كورد هه‌میشه‌ - و ئیستاش - له‌ خه‌لكانی دی سوورتر و دلگه‌رمتر بوونه‌ بۆ‌ ئایینی ئیسلام. له‌به‌ر په‌یدا بوونی ئایینی ئیسلامیش له‌ ولاتیکی عاره‌بیدا، رێزلیتانی عاره‌ب و خۆشویستیان له‌ لایه‌ن كورده‌وه‌ کاریکی سروشتی بووه‌. هاوبه‌شیكردنی هه‌ردوو گه‌ل له‌ یه‌ك سیستمی كۆمه‌لایه‌تییدا كه‌ سیستمی

باوکزالییه که له سهر یه کیه تی خیزان و زالیی باوک وه ستاوه. له یه کدی نیتزیک خستوونه ته وه. بیگومان ئەم هاوبه شییه هاوبه شی کردنی له خو و رهفتار و نه ریتدا به دوودا هاتوو که له یه ک تیگه یشتنی له نیوان ههردوو گه لدا هاسان کردوو. بیگومان ژنخواستن و میتردکردن له نیوان عاره ب و کورددا- که له سه ره تای فه تحی ئیسلامییه وه دهستی پی کردوو و تا ئەمڕۆش بهرده وامه- پتوهندی نیوان ههردوو گه لی به هیز کردوو.

تیکه لیبوونی ههردوو ره گه ز بوته هوی دروستبوونی گه لپک کۆمه لی کوردی له نیتو کۆمه لگه ی عاره بیدا و گه لپک کۆمه لی عاره بی له نیتو کۆمه لگه ی کوردیدا.

هه رچی پتوهنداریه تی ئابووری نیوان کوردستانی عیراق و ناوچه دهشتاییه که ی عیراقه ئەوه زۆر روون و له بهرچاوه و له پله یه کی به رزیشدایه. ئەو پتوهنداریه تییه تونده له هوی گرنه گه کان بو که کۆمیته ی کۆمه له ی نه ته وه کان پشتی پی به ست بو تیروانیی له گیروگرفتی ویلایه تی مووسل. به وه ی که گرتدانی ئەم ویلایه ته ی- که ناوچه کوردییه که ی ده گرته وه- به عیراق له بری گرتدانی به تورکیاوه پی باشترو بو (١٠١).

پرانیی بازرگانی ناوچه کوردییه که به ههردوو به شه که یه وه هاوردن و هه ناردن راسته وخۆ به ناوچه عاره بییه که وه به ستراوه. ئابووری هه ر ناوچه یه کیش ته واوکه ری ئەوی دیکه یه. له راستیشدا ئابووری چیا بی پتویستی به ئابووری دهشتایی هه یه و به پیچه وانه شه وه هه ر راسته.

سه ره رای ئەمه ش شوپنگه ی ده قه ره کوردییه که گرنگییه کی بازرگانیی تایبه تی بو عیراق هه یه چونکه زۆریه ی بازرگانیی ترانزیت که له ئیران و تورکیاوه دیت بو عیراق به رتی کوردستانی عیراقدا تیده په ری و پیچه وانه شی هه ر راسته.

له گه ل دامه زاندنی پرۆژه کانی ئاودتیریدا له ناوچه کوردییه که پتوهندی ناوچه عاره بییه که به ناوچه کوردییه که وه قوولتر بو وه وه. زۆریه ی

عه مباره کان که به نیازی بهرگرتن له لافاو و مسۆگه رکردنی هاوینه ئاو نه خشه یان کیشراوه له ناوچه کوردییه که دان وه ک عه مباره کانی دووکان، ده ره بندیخان و به خمه. هه رچی ئیشکچیتی و پارتیزگاریشیانه کاریکه سه ره تا و کۆتایی به کورده کان سپێردراوه. ئەم پرۆژه ش بیگومان پتوهندی ناوچه عاره بییه که به ناوچه کوردییه که وه پته وه ده کات.

هه رچی پتوهنداریه تی سیاسی نیوان کورد و عاره به به ره می ئەو هه موو هۆکارانه یه له سه ره وه باسکران و به تایبه ت میتووی سیاسی هاوبه ش له نیوان ههردوو ره گه زدا له ماوه ی فه رمانه وایی ده ولته ئیسلامییه جیاوازه کان و ماوه ی ده سه لاتداریه تی ده ولته تی عوسمانیدا.

عاره ب و کورد چه ند سه ده یه کی دوور و درپژ له ژیر ده سه لاتداریه تی ده ولته تی عوسمانیدا بوون و ههردوو پیکه خه باتی هاوبه شیانی کردوو بو رزگار بوون لیتی. که جهنگی یه که می جیهانی به تیکشکانی ده ولته تی عوسمانی کۆتایی هات ئاواته کانی کورد و عاره ب یه ک بوون ئەویش رزگار بوون بو له ده سه لاتداریه تی عوسمانی به تایبه ت و بیانی به گشتی و خۆ به رتو به ردنی خۆیان له لایه ن خۆبانه وه. ئەگه ر کورد له ده ستپیککی ئەو سه رده مه دا داوای ده ولته تی سه ره به خۆی خۆبانیان کردبێ ئەوه وه ها ناگه یه نی که به رژه وه ندیان له گه ل به رژه وه ندی عاره بیدا له یه کیان ده دا، چونکه عاره ب رۆژتیک له رۆژان نه یانوبستوو کوردستان داگیر بکه ن و به بی گوتدانه دانیشتوانی بیخه نه نیتو خاکی خۆبانه وه. ئەگه ر هه لومه رچی سیاسی پاش جهنگیش بوو بیته هوی ئەوه ی کوردستانی خوارو بخه رته نیتو عیراقه وه، ئەوه چ زیانیکی به کورد نه ده گه یانده گه ر ده سه لات به ده ست حکومه تگه لپکی نیشتمانه په ره ر و گه لپه ره وه بوایه ت، به لکه ده شکر ئەم یه کیه تییه بو سوود و خیری ههردوو گه لی کورد و عاره ب به کار ببری. جیاوازی ره گه ز له نیوان کورد و عاره بیدا ئەوه ناگه یه نی که کۆکردنه وه ی ههردووکیان له نیتو یه ک ده ولته تدا کاریکی نه کردنی بیت، چونکه نمونه ی به شداریکردنی پتر له یه ک ره گه ز له نیتو یه ک ده ولته تدا زۆره.

ئەم جۆرە يەكپەسەتمە يەككەتەنەن دەولەتتەن يەككەتەنەن ئەوروپادا - وەك سوبسرا كە فرانسى و ئىتالى و ئەلمانى تىدا دەۋى و چىكۆسلۇفاكىا كە چىك و سلۇفاكى تىدا دەۋى و بەلجىكا كە فلامى و فالونى تىدا دەۋى و يوگۇسلاڧىا كە سەرب و سلۇفاك و بولگارى تىدا دەۋى - سەرگەتتە.

نومۇنەش لە مەر ئەم جۆرە يەكپەسەتمەش زۆرن و لە ژمارە نايەن. ئىمە دەگەرئىپىنەو و سەرلەنۆى ئەو جەخت دەكەپنەو كە ئەم يەكپەسەتمە نايى بەتۆيزى بەسەر گەلاندا بەسەپىندرى، بەلكە دەپى لە خواستى خاوتىنى خۆيان و بەرژەۋەندى ھاۋبەشىانەو بەت. وەك دەشېنېن بىنچىنەنى يەكپەسەتمەكانى ئەوروپا يەكپەتەنەن و زمان نىيە، بەلكە بەپەلە يەكەم بەرژەۋەندى ھاۋبەشە و نىزېكايەتەنەن تەتەو جىاۋازەكانە لە يەكپەسەتمە رووى كۆمەلەتەنى و بىرەو. پىتەۋەندى ئابورىي نىوان ناۋچە كوردىپەكە و ناۋچە عارەبىيەكە پىتەۋەندىكى توند و پتەو و لەسەر بىنچىنەنى بەرژەۋەندى ھاۋبەش دامەزراو. دەكرى لە بارەنى پىتەۋەندى تىبى سىياسى نىوان ھەردوۋ گەلېشەو ھەر ئەو شتە بگوتى. داكۆكىكردن لە بەرژەۋەندى يەكپەك لەو دوو نەتەۋەنە دەپىتە داكۆكىكردن لە بەرژەۋەندى نەتەۋەندى دى. بىگومان ناۋچە كوردىپەكە قەلەپەكى قايى داكۆكىكردنە لە عىراق و روۋخانى ئەم قەلەپەش وەك مېتروو سەلماندوۋىتەنى و ھۆۋرەكەوتنى دوژمن بۆ ناۋچە عارەبىيەكەنى عىراق ھاسان دەكات. سەپىش نىيە مېتروو نوۋسانى كۆنى ئىسلام نىۋى ناۋچە كوردىپەكەيان ناۋە عىراقى عەجەمى و ناۋچە عارەبىيەكەشيان ناۋ ناۋە عىراقى عارەبى بەھۆنى توندگرتدراۋى ھەردوۋ بەشەكە بەپەسەتمە. ئەم پىتەۋەندە سىياسىيە لە نىۋان ئەم دوو ناۋچەپەدا، لە كاتى ئەو پراخاۋىيەدا دەركەوت كە كۆمىتەنى يەكپەتەنەن تەتەۋەكان بۆ دىياربكردى چارەنوۋسى وىلايەتنى مووسل لە سالى ۱۹۲۵د كرى بۆ ئەۋەتتەن ئاىا ئەو وىلايەتە بىخىتە سەر توركيا يا بىخىتە سەر عىراق.

زۆرەنى زۆرى دانىشتۋانى كورد حەزبان بەۋە كرى لەگەل عىراقدا يەككەن بەلكە ھەندى ناۋچە وەك ناۋچە سەلمىمانى بەتەۋەۋى دەنگى بۆ يەككەرتن

لە تەك عىراقدا (۱۰۲). ئەۋەش كە گومانى تىپىدا نىيە ئەۋەپە بوۋنى كورد و عارەب لەۋتەر دەستى بىيانىدا و ھەۋلەدانى بەردەۋامى ھەردوۋيان بۆ رزگار بوۋن لىي پىتەۋەندارى تىبى رۆحى و بەرژەۋەندىيەك كە پىتەۋەكان گرى دەدا بەھىتر كرى.

ئەم يەكپەسەتمە نىۋان عارەب و كورد لەسەرەتادا بەھۆنى دەۋلەتە كۆلۆنىالىستە گەۋرەكانەو - و بەتايىبەت بەرىتانىا - كە دۋاى كۆتايى ھاتنى جەنگى مەزنى يەكەم بىبارى چارەنوۋسى ئەو گەلەنى بىندەستى دەسەلتادارى تىبى عوسمانىيان دا، سەپىندرا. كوردەكانىش وەك گەلەنى دىكەنى بىندەستى دەسەلتادارى تىبى عوسمانى، وەك عارەب و ئەرمەن، ئاۋاتىيان دامەزاندنى دەۋلەتتىكى سەپەخۆ بوۋ كە ھەموۋ پارچەكانى كوردستانى لەت لەت كراۋ بگرتتەو. بەلام تەۋنى تەلەكە و پىلاننى كۆلۆنىالىزمەنە كە دەۋلەتە گەۋرەكان لە بىنەۋە دىيانچىنى بۆ ئەۋەپە گەلەنى چەۋساۋە بىخەنە داۋەۋە، ئەو ئاۋاتانەنى دامەزاندەۋە ئەۋىش بە پىشگىرىكردن لە بىشېنەۋەنى كوردستان بەسەر سى بەشى گەۋرەدا، بەشىكى ئىرانى و يەكپەكى توركى و سىپەمىشى عىراقى، سەرەپاى چەند بەشىكى بچوۋك لە ئەرمىنىيا و سوورىا. بىگومان چاۋەنۋارى ئەۋەش نەدەكرا ئەم ئەنجامە بىتە ھۆنى پەزىمەندى كوردان يا خۆشحالىيان، بەتايىبەت ھەندىك لەو گەلەنى كە لە بىندەستى دەسەلتادارى تىبى عوسمانىيان بوۋن وەك دەۋلەتە عارەبىيەكان و دەۋلەتنى ئەرمەنى تۋانىيان دەۋلەتنى سەپەخۆيا نىمچە سەپەخۆنى خۆيان دامەزىرېن. كاتىكىش ھەۋلەتەكانى كوردان لە بوۋرى نىۋەتەۋەپىيدا دۆرا خۆيان لەبەردەم ھەلېئاردنى يەككەرتنى لەگەل عارەبدا يا لەگەل توركدا بىنېيەۋە، ھىچ دوۋلېيىيان لە جارەدانى يەككەرتنىيان لەگەل عارەبدا نەكرد. دەشېۋو حكومەتنى عارەبى لە عىراقدا بۆ كوردانى سەلمىنى كە ئەو جىتى پرواى ئەۋانە و ھەلېئاردنى ھاۋزىانېشيان لەگەل عارەبدا سەركەتتەۋانە بوۋە و ھەستى ئەۋەشيان لا دروست بكات كە ئەۋان لە ناۋچەكەنى خۆباندا

بهراستی خۆبان خاوهنی دهسهلاتن و بهراستیش له گهڵ عاره‌بدا هاوبه‌شن له دهوله‌تی عیراقدا، بهلام مخابن ئه‌وه رووی نه‌دا. ئیمه‌ش بێگومان ئه‌وه ده‌زانین ئه‌و حکومه‌تانه‌ی که یه‌ک له دوا‌ی یه‌ک هه‌ر له دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی عیراقه‌وه تا شو‌رش‌ی ۱۴ی ته‌ممووزی زینده‌وار ده‌سه‌لاتیان گرتۆته ده‌ست، له‌لایه‌ن بیانی و به‌رژه‌وه‌نده‌ کۆلتۆنیالیسته‌کانیا نه‌وه به‌رپۆه براون یا پی‌او‌ی راست و زانا و دل‌سو‌زی راسته‌قینه‌ی و لات که‌م بوون، ئیدی ئه‌و مامه‌له‌یه که کوردی پێ مامه‌له‌ کراره له هه‌موو بۆنه‌یه‌کدا و به‌رامبه‌ر هه‌موو جۆره داخو‌ازیه‌یه‌ک بۆته هۆی بێ ئومیدیه‌کی زۆر که ده‌گاته را‌ده‌ی په‌شیمانبوونه‌وه له هه‌لبێژاردنی ئه‌م چاره‌نووسه‌دا. حکومه‌ته‌کانی پێشوو هه‌ینه‌ لووتبه‌رز و گه‌وه‌زه‌ بوون که چالا‌کانه و به‌رده‌وام هه‌ر کوردیک دا‌وای چاک‌کردنی با‌ری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی ناوچه کوردیه‌که‌ی کردبێ به جیاخو‌از تاوانباریان کردوه. به‌و جۆره حکومه‌تگه‌لی پێشوو له‌بری ئه‌وه‌ی هه‌ولێ به‌هه‌یزکردنی پێوه‌ندی برایه‌تی نێوان هه‌ردوو په‌گه‌زی عاره‌ب و کورد بده‌ن و به‌وه‌ش بناخه‌کانی یه‌کیه‌تیه‌که‌ پته‌و بکه‌ن، له‌ سیاسه‌ته‌ چه‌وته‌کانیا‌ندا به‌رامبه‌ر به‌کورد به‌رده‌وام بوون و پل‌ر پێیان را‌کێشا، بۆ دامرکانده‌وه‌ی شو‌رشه‌ ناوچه‌یه‌یه‌کان که ده‌کرا به‌پرێک لێزانی، دل‌سو‌زی، سه‌بر و وردبێنی به‌رپێگه‌ی ئاشتی چاره‌سه‌ر بکری‌ت به‌شپۆه‌یه‌ک که خا‌وێنی ده‌روون بپاری‌زی، له‌ بری ئه‌وه‌ چه‌ندین جا‌ران گو‌ندانی کورد بۆمباران کراون. له‌ گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا که حکومه‌ته‌کانی پێشوو هه‌له‌ی زۆیان به‌رامبه‌ر عیراقیه‌یه‌کان کردوه، به‌لام خۆشه‌ختانه ئه‌وان هه‌شتا هه‌ر خۆشه‌ویسته‌ییان به‌رامبه‌ر عاره‌ب هه‌یه، چونکه خه‌لکه‌ رو‌شنبیره‌کانیان هه‌میشه ئاشکرایان کردوه که ئه‌و حکومه‌تانه نوێنه‌ری گه‌لی عیراق نه‌بوون، به‌لکه نوێنه‌ری خۆیان بوون و ته‌نێ نوێنه‌ری به‌رژه‌وه‌ندی کۆلتۆنیالیسته‌کان بوون. خۆشه‌ختانه‌ش روژگار راستیه‌ی قسه‌ی ئه‌و خه‌لکه‌ی سه‌لمانده‌ و هه‌ر که عیراق ئازاد بوو ئیدی ده‌نگی عاره‌ب که بانگه‌وازی برایه‌تی عاره‌ب و کورد و یه‌کیه‌تی کورد و عاره‌بی ده‌کرد، به‌رز بووه‌وه. زی‌ده‌رۆی نییه ئه‌گه‌ر

بێ‌ین زۆریه‌ی کوردانی عیراق ئیستا له ناخی دل‌یا نه‌وه پشتگیری یه‌کیه‌تی له‌ گه‌ڵ عاره‌بدا له سایه‌ی کۆماری عیراقدا ده‌که‌ن، له کاتی‌کدا له‌سه‌رده‌می رێژه له نیوچوو‌ه‌کاندا جیا‌بوونه‌ویان له عیراق پێ با‌شتر بوو، ئه‌گه‌ر هه‌لبێژاردن به‌ده‌سته‌ی خۆیان بو‌وايه. ده‌بێ ئه‌م هه‌له‌ زی‌ترینه‌ بقو‌زرێته‌وه و لا‌په‌ریه‌کی نوێ له لا‌په‌ریه‌کانی یه‌کیه‌تی عاره‌ب و کورد بکری‌ته‌وه و په‌رده‌ش به‌سه‌ر ئه‌و سه‌رده‌مه‌ دزیو و چه‌په‌له‌دا به‌هه‌له‌ و کاره‌ خراپه‌کانیه‌وه دا‌بدری‌ته‌وه، ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی گه‌لی عاره‌ب یا کورد هه‌یچ ده‌ستی‌کیان تیدا نه‌بوو. خیا‌نه‌تکارانی عاره‌ب و کورد له پشت‌گرتنی ئه‌و رێژه‌ کۆنه‌دا له یه‌ک ئاستدا خیا‌نه‌تیان ده‌کرد. گرنگ ئه‌وه‌یه له‌و سه‌رده‌مه‌ نوێیه‌دا یه‌کیه‌تی عاره‌ب و کورد له‌سه‌ر بناخه‌یه‌کی ریکو‌پیک و پته‌و دامه‌زرێنێ که له هه‌له‌کانی سه‌رده‌می کۆن و له ده‌مارگیری دزیو و کورتبێنی به‌دوور و خا‌لی بێ. به‌رای ئیمه‌ ده‌بێ یه‌کیه‌تی عاره‌ب و کورد راستیه‌یه‌کی گرنگ له‌به‌رچاو بگری‌ت، ئه‌ویش دانانه‌ به‌نه‌ته‌وه‌ی کوردا دانانی‌کی راسته‌قینه‌ و ته‌واو، نه‌ک دانانی‌کی ساخته‌وه‌ک حکومه‌تگه‌لی پێشوو ده‌یان‌کرد. یه‌کیه‌تی کورد له ته‌ک عاره‌بدا تیا نه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورد له‌نیو نه‌ته‌وه‌ی عاره‌بدا ناگه‌یه‌نی چونکه په‌گه‌زی کورد په‌گه‌زی عاره‌ب نییه و زمانی کوردیش زمانی عاره‌بی نییه.

گو‌رینی راستیه‌یه‌ زانسته‌یه‌کانیش و اتا دانانی کورد به‌عه‌ره‌ب و سه‌پاندنی په‌ی‌شین به‌زمانی عاره‌بی به‌سه‌ریاندا و سه‌پاندنی شانازی‌کردن به‌په‌گه‌زی عاره‌به‌وه له‌سه‌ر حسی‌یه‌ نه‌ته‌وه و په‌گه‌زی خۆیان، هه‌له‌یه. به‌لام یه‌کیه‌تی کورد به‌په‌زنامه‌ندی خۆیان له‌گه‌ڵ عاره‌بدا شتی‌کی به‌لگه‌نه‌ویسته که ده‌یان‌کاته به‌هه‌یزترین لایه‌نگری نه‌ته‌وه‌ی عاره‌بی ئازاد. له‌م حا‌له‌شدا ده‌بێ عاره‌بیش هه‌ر به‌و شپۆه‌ مامه‌له‌ی کورد بکات و بینه‌ لایه‌نگری‌کی راسته‌قینه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کوردی ئازاد، چونکه پێوه‌ندی نێوان کورد و عاره‌ب پێوه‌ندی‌کی به‌رژه‌وه‌ندی و رو‌حیه‌یه‌ و ئه‌مه‌ش ئه‌و قانو‌ونه‌یه که بپاردهری پێوه‌ندی هه‌ر نه‌ته‌وه‌یه‌که له‌گه‌ڵ نه‌ته‌وه‌یه‌کی دی‌که‌دا له جیهاندا. پێوه‌ندی

گهلان بههؤی تهفردانهوه پتهو نابیت، بهلکه بههؤی برابهتی و گۆرینهوهی بهرژهوندهوه پتهو دهبیت. دانانیس به نهتهوهی کورددا بیگومان دهبیته هؤی پتهو بوونی بهکیهتی کورد و عارهب.

پیوسته لیكۆلینهوهبهکی گشتی له ناوچه کوردیهکه خۆیدا و لهگهڵ هاونیشتمانه کوردهکان خۆیاندا لهبارهی ئهوه گیروگرفتانهی ئیستا تووشیان دهیی و پیوستی به چارهسهاریکی خیرا ههیه. نهنجام بدری، بۆ ئهوهی حکومهت چارهسهاریان بکات. بیگومان ههمووان لهسهه ئهوه ریکن که ئهم سهردهمه نوێیه دهیی کاروباری لابردنی هۆیهکانی گلهیی و گازانده و بیزاری وهستهو بگری تا ئهوه کاتهی راستیی ئهوه هۆیان بهرپرسیاران ساغ دهبیتهوه. گازانده و نارهبازییهتی کوردان له باری کارگیری و فیژکردن و پیوستی بیزاری ئابوری و فرههنگی و لهساغی و... هتد گهلیکن و دهیی حکومهت بهپهله پهنا بباته بهر دانانی زمانی کوردی بهزمانی رسمی له ههموو فیژگه و خۆتدنگه جیاوازهکاندا و له تهواری کارگیرییه حکومهتییهکانیشدا، دهیی حکومهت ژمارهی پیوست له کوردان بۆ ئهوهی بۆ خۆیان ناوچه کوردیهکه بهرپهوهرن و بهشیهوهکی فرهوانتر بهشاریی حکومهتی نیوندهکی بکهن، مسۆگهر بکات.

له دواایشدا دهیی جاریکی دی ئهوه جهخت بکریتهوه که ریکه به دووبارهبوونهوهی کۆنه ههلهکان نهدریتهوه. ئهمهش پیوستی به لهبهرچاوترنی راستیهکی میژوویی ههیه، ئهوه راستیهش ئهوهیه کوردهکان کهمینهیهک نین له کهمینه رهگهزییهکان که هاتن بۆ عیراق.

ئهوان دانیشتمانی بنچینهیی ههزاران ساللی ئهم ناوچانهن، مافهکانیشیان له عیراقتا ریک لهگهڵ مافی عارهبدا پیکهله. مادام لهسهه هاویهشیش له نیشتمانهدا پیکهاتووین دهیی ههوللی ئهوه بدهین چاکترین ری بگری بهر بۆ پشتگری لهم هاویهشیه. نمونهی روونیشمان له سیستمی دهولته تانی یه کگرتوهوه ههیه که فرهتهوهن و لهبواری پیشکهو تنی کارگیرییدا وهپیش ئیمه کهوتون. ئهگهر ئیمه بمانهوی بینای

دهولته کهمان لهسهه بناخهیهکی بتهو دابه زرتین که ههوا و ههوهس و تهماچی کهسیتی جیلهقی نهکات و تیپه ربوونی سالانیس کار نهکاته سهه هیز و پتهویی، چاکتر وایه ئیمه بهگۆیرهی ههلوهرجی خۆمان ههوللی ئهوه بدهین سوود له ئهمونهکانی دهولته تانی یه کگرتوی فرهتهوه وهگرین.

بەراویزەکان

- 22- Driver, G, R.,” The dispersion of the Kurds in ancient time” Journal of Royal Asian Society, part 4, 1921, pp. 363- 72.
- 23- Le Strange, G., “ The land of the Eastem Caliph” , Cambridge 1905, p. 185.
- 24- Ibid., p. 192.
- 25- Minorisky, op. cit.
- 26- Nikitine, op, cit, p. 23.
- 27- Minorisky, op. cit.
- ۲۸- الشرفنامه ص ۲۰- ۲۱.
- 29 Minorisky, OP. cit.
- 30- Ibid.
- 31- Edmunds, C, J., “Kurds, Turks and Arabs” , London 1957, p.2.
- 32- Nikitine, p. 38.
- 33- League of nations,” question of frontier between Turkey and Iraq”, Geneve 1927, p. 29.
- 34- Nikitine, p. 42.
- ۳۵- تاریخ الكرد وکردستان، لمحمد أمين زكي و ترجمة محمد علي عوني، القاهرة ۱۹۳۹ ص ۳۹.
- 36- Bulletin do Centre d’etude Kurdes, paris 1948.
- 37- Nikitine, pp. 38- 39.
- ۳۸- بگه پیتوه بۆ: تاریخ الدول والإمارات الكردية في العصر الإسلامي ألفه بالكرديّة محمد أمين زكي وترجمه الى العربية محمد علي عوني، القاهرة ۱۹۴۵. ديسان بگه پیتوه بۆ:
- Minorisky, The Encyclopeadia of Islam- The history of the Kurds.
- 39- Minorisky, Ibid.
- 40- Safrastian, p. 45.
- 41- Safrastian, p. 103.
- ۲۴- ههمان سهراچاوه.
- 43- Safrastian, p. 56.
- 44- Soane, E, B.,“ To Mesopotamia and Kurdistan in disguise” , London 1926, 2nd ed., p. 156.

- 1- Safrastian, Dr, A., “Kurdistan and the Kurds” , London 1984, pp. 15- 16.
- 2- Driver, G, R., “The name Kurd and its phylological connexions”, Journal of Royal Asian Society., part 3, 1923. pp. 40- 44.
- ۳- ههمان سهراچاوه ل ۲- ۴.
- 4- Xenephone, “The Persian expedition”, Translated by Rex Warner. pengwin Books, pp. 127- 145.
- 5- Driver, op. cit., p. 393.
- 6- Safrastian, op, cit., p.16
- ۷- الأمير شرف خان البدليسي: الشرفنامه، بغداد ۱۹۵۱ ص ۱۲ (ترجمها عن الفارسيه محمد جميل بندي الروژياني).
- ۸- ههمان سهراچاوه ل ۲۰.
- 9- Minorisky,” The Encyclopeadia of Islam” ,(The Kurds) London 1925 (origin).
- 10- Nikitine, B., “Le Kurdes” , paris 1956, pp. 12 -13.
- 11- Driver, op. cit., p. 379.
- 12- Minorisky, op. cit.
- 13- Coon, C,s,.. “Caravan: the story of the Middle Edst” London 1951, p. 75.
- 14- Safrastian, p. 94.
- 15- Coon, p. 75.
- 16- Field, H., “Anthropology of Iraq” , , part 2, No 2, Harvard University 1952, pp. 56- 61.
- 17- Foreign office, “Armenia and Kurdistan” London 1921. p. 4
- 18- Safrastian, pp. 101- 102.
- 19- Cambridg Ancient History, Bol. p423.
- 20- Cambridge Ancient History, Vol 3, p223.
- 21- See: Herodotus, “the hstory of Herodotus” , London 1912, pp. 51- 54 (Translated by Ceorge Rawlinson) Every Man,s Library.

٤٥- القضية الكردية، تأليف بلج شيركوه، القاهرة ١٩٣٠، ص ٤٠.

46- Parlimantary Papers, Turkey, No 11, 1881, pp. 370- 375.

47- Foreign office handbook, "Turkey in Asia", No 58, London 1920.

48- Pa rlimantary Papers, op. cit., pp. 282- 283.

ئەوێ لەم سەردەمەدا دیتە پێش چا و تێکچوونی پێوەنداریەتی نێوان کورد و دیکانەکان بەدەندانی حکوومەتی عوسمانی. هەرۆه پێکدادانی کورد و ئەرمەنە. دوکتۆر سافراستیان داکۆکی لە نۆزە کورد لەو پێکدادانەدا دەکات و تەواوی تاوانەکش دەخاتە ئەستۆی حکوومەتی عوسمانی. (Safrastian, p. 7)

49- Edmunds, C, J., "Kurds, Turks and Arabs", p. 59.

هەرچی ئەو گۆڤارە پەناوی کوردستان بوو و بنەمالەیی بەدرخان لە قاهیرە دەریان دەکرد.

٥٠- پەیمانێ سێڤەر کە لە نێوان هاوێهەمانەکان و تورکیادا لە ئابی ١٩٢٠دا مۆر کرا

برپاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی دا بەم شێوەیە خوارەو:

بەندی ٦٢: کۆمیتە یەکی پێکھاتوو لە سێ ئەندام کە حکوومەتەکانی بەریتانیا و فرانسە و ئیتالیا دەستیشانیان دەکەن و ئیستەنبول دەکاتە نیوەندی خۆی لە ماوەی شەش مانگدا لە دواي جێبەجێکردنی پەیمانە کە. نەخشە بەک بۆ سەر بە خۆیی ئەو ناوچانەیی کە دەکەوێتە رۆژھەڵاتی فرات و باشووری سنووری خوارووی ئەرمینیا کە پاشان برپاری لەسەر دەدرێ و باکوری سنووری تورکیا لەگەڵ سووریا و عێراقدا و کە زۆریە دانیشتوانی کوردن. دادەنێ.

ئەم نەخشە یەش دەبێت مافی کەمێنە ئاشووری- کلدانی و کەمێنە ئایینیەکانی دیکە کە لە ناوچە کەدا دەژین مسۆگەر بکات.

بەندی ٦٣: حکوومەتی تورکی بە جێبەجێکردنی برپارەکانی هەردوو کۆمیتەیی نێسوراو لە بەندی ٦٢دا لە ماوەی سێ مانگدا لە ئاگادارکردنەوێ بە برپارەکانیان قایل دەبێت:

بەندی ٦٤: ئەگەر دەرکەوت زۆریە گەلی کورد وەک لە بەندی ٦٢دا دیاری کران لە ماوەی یەک سالدا ئارەزووی جیایی و سەر بە خۆییان لە تورکیا پێشان دا و ئەگەر ئەنجوومەنی کۆمەڵەیی نەتەوێهەکانیش وای دانا کە ئەم گەلە دەتوانن سەرخۆ بژین، ئەو حەلە تورکیا بە برپارەکانی ئەنجوومەنی کۆمەڵەیی نەتەوێهەکان

قایل دەبێت و لە گشت ماف و سامانیکی خۆی لەم ناوچە یە دەست هەڵدەگرێ.

51- Foster, H, A., "The making of Iraq". London 1936, p. 152.

52- Maine, E., "Iraq", London 1937, p. 134.

53- Wilson, A, T., "Mesopotamia 1917- 1920, a clash loyalties" London 1931. p 141- 142.

٥٤- بۆ زانیاری زۆرتر بگەرێتو بۆ: مشکلة الموصل، تألیف لاکتور فاضل حسین، بغداد، ١٩٥٥، ص ٣٠١ (لە لاپەرە ٣٣ی کتیبە کەدا لە دواي پەرۆیزی ژمارە ٥٣ ژمارە پەرۆیزی ٥٥ دانراوە واتە ژمارە ٥٤ بۆ پەرۆیز دانراوە کە ئیدی هەلە چا پە یا نووسەر لە بیری چووێ نازانم؟ من ژمارە پەرۆیزی ٥٥ م کرد بە ٥٤ و ٦٥ بە ٥٥ و... هتد ئیدی بەو جۆرە- وەرگێر).

55- Elphinston, W, G., "Kurds and Kurdish question" Journal of the Royal Central Asian Society, Vo l 35, pp. 38- 51.

٥٦- هەمان سەرچاوە.

57- Safrastian, p 86.

58- Elphinston, op. cit.

٥٩- سەرچاوەی پێشوو.

60- Roosevelt, Jr., A., "The Kurdish Republic of Mahabad", Midle East Journal. No 3, Vol l. 1947, p. 262.

61- Douglas, W,O., "Strange Iands and Friendly people", New York 1951, p. 64.

62- His Magesty's Government, "Progress of Iraq between 1921- 1930", London 1931, p. 255.

٦٣- مذكرات - تألیف رفیق حلمی، ترجمها الى العربية محمد جمیل الروژیانی، بغداد 1957، ص 69 - 70 (الجزء الأول).

64- Maine, op. cit.,p. 136.

٦٥- کاردۆ بەم وشانە باسی کارەکانی کە هیزی هەوایی بریتانی ئەنجامی دا، دەکات: «ئەو کارانە (عملیات) بەبێ ئەوێ کە فرۆکە کائمان تووشی مەترسی بکەن دەرفەتێکی نایابیان بۆ مەشقی هیزی هەوایی ئیمە رەخساند».

Garrod, G, R., "Recent operations in Kurdistan". Journal of Roval United Service Institute, May 1933, No 510. p 236.

- ٧٧- له الإحصاء الزراعي - الحيواني، سالي ١٩٥٢-١٩٥٣ وه غيراوه.
78- Lord Salter. "The development of Iraq" Baghdad 1954. p. 198.
79- International Bank for Reconstruction and development "The economic development of Iraq", Baltimore 1952, pp. 240- 242.
٨٠- المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٤ ص ١٤٣.
٨١- المجموعة الإحصائية السنوية العام ١٩٥٤ ص ٦٣- ٦٥.
82- Adams. D.. "Current population in Iraq", Middle. East Journal, Vol 10, No 2, 1956.
83- United Nations, "The determinant and Consequences of population trend", New York 1953, P. 65.
٨٤- حالة العراق الصحية في ربيع قرب- للدكتور درهاكوييان، الموصل ١٩٤٧ ص ٧١- ٧٢.
٨٥- المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٤ ص ٢٦٣- ٢٦٥.
86- Warriner, D., "Land and poverty in the Middle East", London 1948, p. 2.
(له لاپه ره ٥٩ كتيبه كه دا نووسه نيشانه ي تهستيره (*). يه كي داناه له په راوتيزيشدا بوئه و تهستيره (*). يه ناوي ئه و سه رچاوه ي سه ره وه ي نووسيه. ده بوو له بري ئه و تهستيره يه ژماره يه كي دانابا كه به گوتيره ي نووسه ژماره ٨٧ ده بوو به لام له وهرگيره كه دا تهستيره كه م کرده ژماره و ژماره كه ش به من بوو به ٨٦ و په راوتيزه كاني ديكيه ي دواي ئه وه ش ژماره كانيان وه ك خويان ده مينيتته وه- وهرگيره).
87- Ghalib, Dr Ali "Malaria in Iraq" Baghdad 1944, p 33.
٨٨- المجموعة الأحصائية الصحية لعام ١٩٥٣- وزارة الصحة ص ٥٩- ٦١.
٨٩- له المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٥ وهرگيره.
٩٠- المجموعة الإحصائية السنوية لسنة ١٩٥٤ ص ٨ الجدول ٥. (سه رجه مي نه خوتيندوواني نير و مبي پاريزگه ي سليمانى ده كاته ١٧٤٩٣٤ نه ك ١٧٤٩٣٧ وه ك له كتيبه كه دا هاتوه- وهرگيره).
٩١- المجموعة الإحصائية السنوية لعام ١٩٥٤ ص ٥٨- ٥٩ الجدول ٧٥ و ٢٨.
92- Leach, E, R., "Social and economic organization of Rawunduz Kurd London 1940, pp. 11- 12.
٩٣- له كتيبيكي ده سنوسي ماموستا شاكه فته تاحوه به ناوي عقده ل ٦٦.

- ٦٦- بگه رتوه بو كتيبي: مأساة بارزان المظلومة، بقلم معروف چياووك، بغداد ١٩٥٤.
67- See: Longrigg, S, H., "Iraq 1900 - 1905, Oxford 1953 (Royal Institute of International Affairs). pp. 324- 328.
68- Khadoori, M., "Independent Iraq". London 1951, (Royal Institutue of International Affairs), p. 63.
69- Edmunds, C, J., "The Kurds of Iraq", Middle East Journal., Vol 11, No 1, 1952, p.52.
٧٠- الأطلس الإداري لأحمد سوسة ص ٣، بغداد ١٩٥١. (له لاپه ره ٤٣ ي كتيبه كه دا و له خسته كه دا پانايي زهوي كشتوكالي پاريزگه ي نهينه وا ٢٩٧٧٠ كم ٢ هو پانايي زهويي چيندراو ٢٩٠٥٨ كم ٢ هو رتزه ي زهوي چيندراو له گه ل پانايي گشتيي زهوي كشتوكاليدا ٥٣٪ به گوتيره ي ئه و دوو ژماره يه ي كه پانايي زهويي كشتوكالي و پانايي زهويي چينراو پيشان ددهن رتزه ي زهويي چينراو له گه ل پانايي گشتيي زهويي كشتوكاليدا ده ب بكا ته ٩٧٠٦٪ له و حاله شدا ده ب ئه و رتزه ي ٥٣٪ يه هله بيت. نه گه ر ئه و رتزه ي ٥٣٪- ه يش راست بيت، ئه و ده ب پانايي زهويي چيندراو بكا ته ١٥٧٧٨ كم ٢ واته ده ب ئه و ژماره يه ي كه له كتيبه كه دا هاتوه كه متر بيت- وهرگيره).
Land tenure and related questions" Cair 1931, p.11. 71- Dowson, E., "Enquiry into
٧٢- المجموعة الإحصائية لعام ١٩٥٤ ص ٧٢ الجدول ٩٨ و ٩٩.
٧٣- له الإحصاء الزراعي - الحيواني، سالي ١٩٥٢-١٩٥٣ وه غيراوه.
٧٤- سه رچاوه ي پيشوو. (له لاپه ره ٤٥ ي كتيبه كه دا نووسه په راوتيزي ژماره ٧٤ و ٧٥ ي كه له وهرگيره كه دا بوون به ٧٣ و ٧٤ بو دوو خسته ي داناون يه كه ميان شينايي هاوينه و دووه ميان دره ختي ميوه كه به گوتيره ي نووسه بو سالي ١٩٥٤ ن به لام سه رچاوه ي خسته كه ان ناماري كشتوكالي- ناژه لي سالي ١٩٥٢-١٩٥٣ ان ئه و جا من پيم و ايه كه ئه و سالي ١٩٥٤ يه ده ب هله بيت و خسته كه هي سالي ١٩٥٣ بيت چونكه سه رچاوه ي خسته كه ان ناماري ١٩٥٢-١٩٥٣ ان- وهرگيره).
٧٥- المجموعة الإحصائية سالي ١٩٥٤، ل ٦٥.
76- Warriner, Doreen., "Land reform and development in the Middle East", London 1957, p.137.

94- Barth, F,.. “Principles of social organization in southern kurdi-
stan” , Oslo 1953, p. 15.

۹۵- بۆنمونه بگه پتیوه بۆ:

Creage, J., “Armenians Koords and Turks” . London 1880, Vol 11.
pp.

227- 257 and pp. 261- 279.

Fowler, George,” Three Years in Persia,” London 1841, Vol 11.

Wagner, Dr, M.,” Travels in Persia, Georgia and Kurdistan” , London
1856, Vol 3, pp. 264- 266.

Layard. Sir Henry “Nineveh and its remains” , London 1849, Vol.
1,p. 239- 242.

96- Rich, c, J., A narrative of a residence in Kurdistan 2, London
1836, Vol 1,p. 104.

97- Binder, H., “Au Kurdistan”, Paris 1887, P. 110.

98- Soane, pp. 394- 396.

99- Cumberland, R, C., “ The KURDS”. The Moslem World, Vol
16,p. 152, 1926.

100- Mrs, Linfield Soane., “Arecent journey through Kurdistan” ,
Journal of Royal Central Asian Society., Vol 22, 1935.

101- See: League of Nations: “ The question of Frontier between Tur-
key and Iraq” Geneve 1927.

۱۰۲- بگه پتیوه بۆ راپۆرتی کۆمهلهی نه ته وه کان له بارهی کیشه ی مووسله وه.

Dowson, E., "Inquiry into land tenure and related questions" Cairo 1931.

Douglas, W. "Strange land and Friendly people", New York 1951.

Driver, G. R. "The dispersion of the Kurds in ancient time" J, R, A, S., Part 4, 1921.

Driver, G. R. "The name Kurd and its phylogenetic connexion" J, R, A, S., Part 3, 1923.

Edmunds, C, J., "Kurds, Turks and Arabs", London 1957.

Edmunds, C, J., "The Kurds of Iraq", M, E, J., Vol 2, No 2, 1957.

Elphinston, W, G., "Kurds and kurdish question", J, R, A, S., Vol 35, 1948.

Field, H., "Anthropology of Iraq", Harvard 1951, Part, 2.

Foreign Office, "Armenia and Kurdistan", London 1921.

Foreign Office handbook, "Turkey in Asia", London 1920.

Foster, H, A., "The making of Iraq" London 1936.

Ghalib, Dr Ali "Malaria and Malaria in Iraq" Baghdad 1944.

Garrod, A, G, R., "Recent operations in Kurdistan", J, R, U, S, I., No 510, 1933.

His Majesty's Government, "Report on the progress of Iraq between 1921 - 1930", London 1931.

Herodotus, "The history of Herodotus", London 1921 (Every Man's Library).

International Bank for Reconstruction and development "The development of Iraq", Baltimore 1951.

Khadoori, M., "Independent Iraq", London 1951.

Laqueur, W, Z., "Communism and Nationalism in the Middle East" London 1957 (2nd Ed).

Layard, H, "Nineveh and the remains", London 1849.

League of nations, "Question of frontier between Turkey and Iraq", Geneva 1927.

Le Strange, G., "The land of the Eastern Caliph", London 1905.

Leach, Dr, E, R., "Social and economic organization of Rawunduz Kurds", London 1940 (London School economics).

سەرچاوه گهلیک که له کتیبه که دا نیویان هاتوووه

أ. به زمانی عارهبی

أمیر شرف خان البیدلیسی: الشرفنامه، ترجمها عن الفارسیة محمد جمیل الروزیانی، بغداد ۱۹۵۱.

بلج شیرکوه: القضية الكردية، مترجمة عن التركية، القاهرة ۱۹۳۰.

الدكتور در هاكوبيان: حالة العراق الصحية في ربع قرن، الموصل ۱۹۴۷.

رفیق حلمی: مذكرات، الجزء الأول، ترجمها عن الكردية محمد جمیل الروزیانی، بغداد ۱۹۵۷.

الدكتور فاضل حسین: مشكلة الموصل، بغداد ۱۹۵۵.

محمد أمين زكي: تاريخ الكرد و كردستان، ترجمة عن الكردية محمد علي عوني، القاهرة ۱۹۳۹.

محمد أمين زكي: تاريخ الدول والإمارات الكردية، ترجمة عن الكردية محمد علي عوني، بغداد ۱۹۴۵.

معروف جياووك: مأساة بارزان المظلومة، بغداد ۱۹۵۴.

وزارة الإقتصاد: المجموعة الإحصائية السنوية لعام ۱۹۵۴ و ۱۹۵۵.

وزارة الإقتصاد: الإحصاء الزراعي الحيواني لعام ۱۹۵۲-۱۹۵۳.

وزارة الصحة: الإحصاء الصحي لعام ۱۹۵۳.

ب- به زمانی بیانی

Adams, D.. "Current population in Iraq", M. E. J, Vol 10, No 2, 1956.

Barth, F... "Principles of Social organization in southern Kurdistan", Oslo. 1953.

Bulletin de Centre d'etude Kurdes, Paris 1948.

Cambridge Ancient history, Vol 1 & 3, Cambridge 1924.

Coon, C, S... "Caravan: the story of the Middle East", London 1951 (2nd edit).

Creage, J., "Armenians Kurds and Turks". London 1880, Vol 11.

Cumberland, R, C., "The Kurds", The Moslem World, Vol 16, 1926.

Linfield, Mrs, Soane., "A recent journey through Kurdistan", J, R, C, A, S., Vol 22, 1935.

Longrigg, S, H., "Iraq 1900 - 1905" London 1953 (Royal Institute of International Affairs).

Maine, E., "Iraq", London 1937.

Minorisky, "The Kurds", Encyclopaedia of Islam, London 1925.

Nikitine, R., "Le Kurdes", Paris 1956.

Parliamentary Papers, Turkey, No 1, London 1881.

Rich, C, J., "A narrative of a residence in Kurdistan", London 1836, Vol 1.

Roosevelt, A, Jr., "The Kurdish Republic of Mahabad", M, E, J., No 3, Vol 1, 1947.

Safrastion, Dr, A., "Kurdistan and the Kurds", London 1948.

Lord Salter, "The development of Iraq" Baghdad 1954.

Soane E, B., "To Mesopotamia and Kurdistan in disguise", London 1926 (2nd ed).

United Nations, "The determinant and consequences of population trend", New York 1951.

Wagner, Dr, M., "Travels in Persia, Georgia and Kurdistan", London 1856 (2nd vol).

Warriner, Dr. D., "Land reform and development in the Middle East", London 1957.

Wilson, A, T., "Mesopotamia 1917 - 1920, a clash of loyalties" London 1931.

Xenophone, "The Persian expedition", (Translated by Rex Warner, Peng Books).

پیراست

7	پیشه کی
9	کورد و کوردستان
9	بنه‌چه‌ی کورد
19	جوگرافیای کوردستان
21	ژماره‌ی کورد و ناوچه‌کانی ئیستایان
27	مه‌سه‌له‌ی کورد
27	فراژووتنی میژوویبی مه‌سه‌له‌ی کورد
39	شۆریشه نوټیه‌کانی کورد
39	له تورکیا
41	له ئیران
42	له عێراق
45	کوردستانی عێراق و کوردی عێراق
45	جوگرافیای کوردستانی عێراق
47	سامانی کشتوکال
55	ئاژه‌لداری
59	سامانی کانزا و پیشه‌سازی
60	باری کۆمه‌لایه‌تی
60	گوندی کورد
61	باری له‌شساغی
66	باری فه‌ره‌ه‌نگی
69	پینکه‌ه‌ته‌ی جفاکی
69	خیتله‌کییه‌کان
74	ناخیتله‌کییه‌کان
75	که‌سایه‌تی کورد
81	پتیه‌نداره‌تی عاره‌ب و کورد
91	په‌راوتزه‌کان
99	سه‌رچاوه‌ گه‌لێک که له کتیبه‌که‌دا نیویان هاتوه